

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXII
2011

WARSZAWA 2011 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXII

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

dr Adam Cieśliński, prof. dr hab. Andrzej Kokowski, prof. dr hab. Magdalena Mączyńska,
prof. dr hab. Wojciech Nowakowski, dr Judyta Rodzińska-Nowak, dr Wojciech Wróblewski

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka
Jacek Andrzejowski
Jan Schuster

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: zapinka typu Zachow z Pręgowa Dolnego. Rys. L. Kobylińska

Cover picture: brooch type Zachow from Pręgowo Dolne. Drawn by L. Kobylińska

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2011

© Autorzy, 2011

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 5044 872 i 5044 873 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: <http://www.pma.pl/wydawnictwa>

Price list, list of PMA publications and contents of PMA periodicals: <http://www.pma.pl/wydawnictwa>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXII

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Renata Madyda-Legutko, Judyta Rodzińska-Nowak, Joanna Zagórska-Telega, Uwagi o chronologii i rozwoju przestrzennym cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie 3
On the Chronology and Spatial Development of the Przeworsk Culture Cemetery at Opatów, site 1, Silesian Voiv.

MISCELLANEA

- Jacek Andrzejowski, Tomasz Rakowski, Katarzyna Watemborska, Grób z ostrogami z nekropoli kultury wielbarskiej w Jartyporach nad Liwcem 49
An Exceptional Grave with Spurs in the Cemetery of Wielbark Culture at Jartyporo on the Liwiec River
- Jan Schuster, Przekłuwacze typu Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie. Uwagi na temat narzędzi z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów 65
Ahlen vom Typ Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie.
Zu Geräten der späten römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit
Awls Type Dresden-Dobritz / Żerniki Wielkie.
Some Remarks on Implements from the Late Roman and Early Migration Period

MATERIAŁY

- Piotr Iwanicki, Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Całowanie, gm. Karczew, woj. mazowieckie, st. XXVI 83
A Cemetery of Przeworsk Culture at Całowanie, comm. Karczew, Mazowieckie Voiv., Site XXVI
- Agata Wiśniewska, Materiały z cmentarzyska w Leśniewie, pow. kętrzyński (dawne *Fürstenau, Kr. Rastenburg*) 119
The Archaeological Record from the Cemetery at Leśniewo, Distr. Kętrzyn (Former *Fürstenau, Kr. Rastenburg*)
- Marcin Woźniak, Cmentarzysko kultury wielbarskiej w KozłóWKu, pow. nidzicki (d. *Klein Koslau, Kreis Neidenburg*) w świetle publikacji i materiałów archiwalnych 169
The Wielbark Culture Cemetery at KozłóWko, Distr. Nidzica (Former *Klein Koslau, Kreis Neidenburg*)
Reconstructed from Publication and Archival Records
- Rozalia Tybulewicz, A Hoard from the Migration Period from Karlino (North-Western Poland) 209
Skarb z okresu wędrówek ludów z Karlina, pow. białogardzki

ODKRYCIA

- Łukasz Karczmarek, Sztylet brązowy z południowego Mazowsza 227
A Bronze Dagger from Southern Mazowsze
- Grażyna Orlińska, Brązowa bransoleta z Jadwisina, pow. legionowski 230
A Bronze Bracelet from Jadwisin, Distr. Legionowo

Anna Drzewicz, Grób klozowy z Sinołęki, pow. miński A Cloche Grave from Sinołęka, Distr. Mińsk Mazowiecki	232
Radosław Prochowicz, Zapinka typu Zachow z Pręgowa Dolnego w powiecie gdańskim Fibula Type Zachow from Pręgowo Dolne, Distr. Gdańsk	237
Wawrzyniec Orliński, Okucie rogu do picia zakończone głową byka z cmentarzyska kultury przeworskiej w Legionowie, pow. loco Drinking Horn Terminal with Bull's Head from the Cemetery of Przeworsk Culture at Legionowo, Distr. loco	241
Katarzyna Wątemborska, Zabytki z cmentarzyska kultury przeworskiej z miejscowości Mieczki-Poziemaki, pow. ostrołęcki A Cemetery of Przeworsk Culture at Mieczki-Poziemaki in Northern Mazowsze	243
Agnieszka Urbaniak, Ireneusz Jakubczyk, Ciałopalny grób ze stanowiska 9 w Tomaszowie Mazowieckim-Brzustówce A Cremation Grave from Tomaszów Mazowiecki-Brzustówka, Site 9	246
Ewa i Andrzej Kokoścycy, Kościana rękojeść nahajki z okolic Grabowca, w pow. hrubieszowskim Bone Handle of a Knout from the Area near Grabowiec, Distr. Hrubieszów	252
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	255

RENATA MADYDA-LEGUTKO, JUDYTA RODZIŃSKA-NOWAK, JOANNA ZAGÓRSKA-TELEGA

UWAGI O CHRONOLOGII I ROZWOJU PRZESTRZENNYM CMENTARZYSKA
KULTURY PRZEWORSKIEJ W OPATOWIE, STAN. 1, WOJ. ŚLĄSKIEON THE CHRONOLOGY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE PRZEWORSK CULTURE CEMETERY
AT OPATÓW, SITE 1, SILESIAN VOIV.

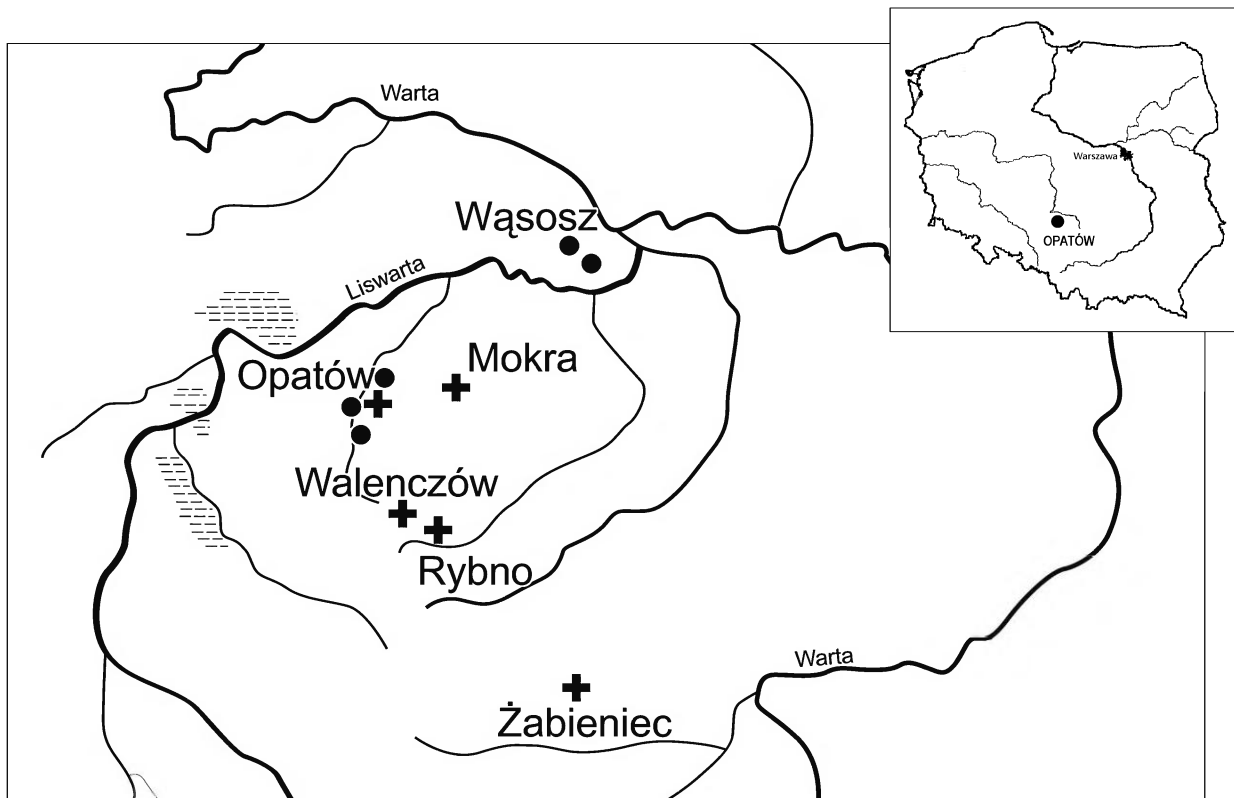
Na przełomie wczesnego i młodszego okresu rzymskiego, tj. w drugiej połowie II wieku po Chr., na terenie dorzecza Liswarty ukształtowało się, w wyniku procesu określanego jako kolonizacja wewnętrzna, skupienie osadnicze ludności kultury przeworskiej (M. Gedl 1966; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 71–117; K. Godłowski 1980b; 1985, s. 86–87, 102, 118–119). Na wspomnianym obszarze Profesor Kazimierz Godłowski z Katedry, a następnie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, prowadził zakrojone na szeroką skalę badania wykopaliskowe (Ryc. 1), które koncentrowały się w pierwszym rzędzie na rozległym cmentarzysku w Opatowie, stan. 1, gm. *loco*, pow. kłobucki, woj. śląskie (dawn. woj. Częstochowa). Objęły one także inne nekropole z okresu wpływów rzymskich: w Rybnie, stan. 1, gm. Kłobuck (obecnie Kłobuck-Zakrzew, stan. 2), Walenczowie, stan. 10, gm. Opatów (K. Godłowski 1965b; 1966b; 1969a; Z. Małek 2003), i w Żabieńcu, stan. 1 (obecnie Częstochowa-Żabieniec – K. Godłowski 1964a; 1968a; 1969a; 1969b), a także osadę w Wąsoszu Górnym, stan. 2, gm. Popów (K. Godłowski 1959e; J. Fraś 1997). W sąsiedztwie nekropoli w Opatowie odkryto ponadto kompleks osad ludności kultury przeworskiej (stan. 4, 6, 11 – M. Mączyńska 1972; 1982). W ostatnich latach Instytut Archeologii UJ prowadził także badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej w Mokrej, stan. 8, gm. Miedzno, znajdującym się również na obszarze wspomnianego skupienia osadniczego (M. Biborski 1998; 2000a; 2000b; 2001; 2002; 2004; 2006; 2010; M. Biborski, B. Kazior 1997).

Nekropola opatowska znana jest badaczom środkowo-europejskiego *Barbaricum* już od ponad siedemdziesięciu

lat. Pierwszych przypadkowych odkryć dokonano na stanowisku w 1937 roku. Latem i jesienią następnego roku Tadeusz Reyman i Stefan Nosek przeprowadzili tu badania wykopaliskowe z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie¹. Odkryto wówczas 146 grobów, spośród których 72 należy łączyć z kulturą przeworską, zaś pozostałe z kulturą łużycką. Ponowne prace terenowe na nekropoli podjął w 1956 roku Profesor Kazimierz Godłowski. Do roku 1983, przez 18 sezonów wykopaliskowych (1956–1959, 1962–1964, 1966–1972, 1975–1977 i 1982–1983), przebadano obszar około 1975 m², odkrywając około tysiąca obiektów związanych z cmentarzyskiem ludności kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich i z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. Natrafiono także na dalsze pochówki, zarówno ciałopalne, jak i szkieletowe, grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, datowane od przełomu II i III okresu epoki brązu po okres Ha C–D (M. Gedl 1966; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 39–70). Na stanowisku znaleziono również niewielką ilość niecharakterystycznych wyrobów krzemienych, fragment toporka kamiennego, kilka brązowych ozdób kultury przedłużyckiej oraz dwa średniowieczne bełty kuszy (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 106–112).

Cmentarzysko w Opatowie jest, jak dotąd, największą w całości przebadaną nekropolią kultury przeworskiej. O jej wyjątkowym charakterze decydują zarejestrowane

¹ Latem roku 1938 badania prowadził T. Reyman, a jesienią S. Nosek, który badał teren położony na zachód od partii rozpoznanej w sezonie letnim (S. Nosek 1939, s. 23–27; 1946; T. Reyman 1939; 1945).

Ryc. 1. Lokalizacja cmentarzyska w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie na tle skupienia osadniczego ludności kultury przeworskiej w dorzeczu Liswarty. Cmentarzyska (+), osady (•). Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega

Fig. 1. The cemetery at Opatów 1, Silesian voiv., within the micro-region of Przeworsk Culture settlement on the Liswarta River. Cemeteries (+), settlements (•). Graphic design J. Zagórska-Telega

tu zróżnicowane formy ciepłopalnego obrządku pogrzebowego, a także charakter wyposażenia części grobów, między innymi obecność licznych importów rzymskich (B. Rutkowski 1960; G. Rau 1972; K. Godłowski 1979; A. Bursche 1992; P. Kaczanowski 1992; A. Przychodni 1996; L. Tyszler 1999; T. Stawiarska 1999; R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000; 2003; J. Zagórska-Telega 2000). Wstępne, systematyczne publikacje najważniejszych wyników badań prowadzonych na nekropoli w Opatowie, pióra Kazimierza Godłowskiego, znane są szerokiemu ogółowi archeologów zajmujących się problematyką środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Stanowisko to dostarczyło bowiem wielu materiałów zabytkowych, mających niekiedy zasadnicze znaczenie dla badań nad chronologią okresu rzymskiego (K. Godłowski 1970b; 1977, s. 209–230, ryc. 8; 1981; 1982; 1994).

Miejscowość Opatów położona jest na Równinie Kłobuckiej, nazywanej też Pagórami Kłobuckimi, która jest mikroregionem Wyżyny Wieluńskiej (J. Kondracki 1994, s. 187–188). Cmentarzysko (stan. 1) usytuowane jest na północny wschód od wsi, na terasie małego, bezimiennego potoku, stanowiącego prawy dopływ Opatówki, na północ od wzniesienia, określanego jako Góra Opatowska, o wysokości 269,2 m n.p.m. Rzeka Opatówka wraz z innymi ciekami wodnymi tworzy lewobrzeżne dorzecze

Liswarty. Obszar stanowiska do czasu I wojny światowej był nieużytkiem, częściowo porośniętym lasem. W późniejszym okresie teren ten w większości został wzięty pod uprawę, co przyczyniło się do zapoczątkowania, zachodzącego na wielką skalę, procesu niszczenia cmentarzyska.

Badania wykopaliskowe, rozpoczęte przez Kazimierza Godłowskiego w 1956 roku, obejmowały obszar zlokalizowany na wschód od tej strefy stanowiska, w której koncentrowały się prace w okresie przedwojennym. Ta wschodnia partia nekropoli badana była do roku 1958. Założono wtedy sondaż o długości 45 m na linii północ-południe, w którym uchwycono północno- i południowo-wschodnią granicę cmentarzyska ludności kultury przeworskiej. W latach 1962–1963 badano jego zachodnią część. W 1962 roku wykonano kolejny sondaż o długości 70 m, na linii północ-południe, między wykopami założonymi w 1938 roku. Badania prowadzone w 1963 roku pozwoliły na określenie zachodniej granicy nekropoli. W kolejnych sezonach wykopaliskowych, w latach 1964–1969, badano centralną część cmentarzyska, położoną na północ od terenu rozpoznanego w 1938 roku, ustalając jego granicę północną. W latach 1970–1972 ponownie podjęto prace w zachodniej partii stanowiska, a w latach 1975–1977 w jego wschodniej części, natomiast w latach 1982–1983 rozpoznawano centralną strefę nekropoli,

częściowo zbadaną już w roku 1938, wyznaczając jej granicę południową. W trakcie prac prowadzonych w latach 1964–1969 oraz w latach 1982–1983 K. Godłowski natrafił na płytkie wykopy z roku 1938, odkrywając zalegające głębiej groby ludności kultury łużyckiej, a także kilka niewyeksplorowanych w całości pochówków ludności kultury przeworskiej (ob. 1266, 1267, 1277). Odkrycie wspomnianych wykopów pozwoliło na nawiązanie prowadzonych wówczas prac do badań przedwojennych². Na podstawie danych przechowywanych w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie J. Zagórska-Telega uzupełniła plan części nekropoli opatowskiej, badanej w 1938 roku, a w roku 1997 przeprowadziła także weryfikacyjne badania sondażowe, w celu sprecyzowania lokalizacji wykopów założonych przez T. Reymana i S. Noska. W trakcie tych prac stwierdzono, że znajdowały się one o 10 metrów dalej na południe, niż przedstawiono to na planie cmentarzyska opublikowanym przez K. Godłowskiego (1970b, ryc. 5).

Obecnie, w świetle wszystkich dostępnych danych, należy przyjąć, iż cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Opatowie zostało przebadane w całości. Potwierdzają to wyniki dalszych prac wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku w latach 1990–2006, podczas których odkryto już wyłącznie pochówki grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej (A. Szczepanek, M. Wieczorek 1999; A. Szczepanek, M. Wieczorek-Szmal, P. Jarosz 2002; 2003; A. Szczepanek, P. Jarosz, M. Wieczorek-Szmal 2004; 2010; A. Szczepanek, P. Jarosz 2005; 2006).

Pomimo wagi odkryć dokonanych na nekropoli opatowskiej nie ukazało się dotąd drukiem jej całościowe opracowanie³. T. Reyman, poza krótkim sprawozdaniem (1939), opublikował tylko dwa bogato wyposażone zespoły grobowe oznaczone numerami 49 i 82 (1945). Zaśługą Kazimierza Godłowskiego jest publikacja (1959a)

² Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż S. Nosek i T. Reyman nie sporządzili całościowego planu badanego obszaru cmentarzyska. Wykonali oni jedynie plan zachodniej części przebadanej partii nekropoli (S. Nosek 1946).

³ Obecnie przygotowywane są do druku dwie pierwsze części monografii cmentarzyska w Opatowie: R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega, *Opatów, Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Klempolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica, tomy XV/1 (*Katalog*) i XV/2 (*Tafeln*), które zostaną wydane przy wsparciu finansowym w ramach programu *Dziedzictwo Kulturowe ze środków Funduszu Promocji Kultury Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego*, realizowanego w Narodowym Instytucie Dziedzictwa (umowa nr 00811/11/FPK/NID). Trzecia część zawierać będzie analizę źródeł, opracowaną przez zespół w składzie: dr M. Biborski, dr hab. H. Głąb, prof. dr hab. K. Kaczanowski, prof. dr hab. P. Kaczanowski, prof. dr hab. Z. Kędziński, dr hab. M. Lityńska-Zajac, prof. dr U. Lund Hansen, dr hab. R. Madyda-Legutko, mgr D. Makowicz-Polisot, mgr E. Niedźwiecka, mgr A. Przygodni, dr J. Rodzińska-Nowak, inż. J. Stępiński, dr A. Szczepanek, dr hab. K. Szostek, dr hab. T. Tomek oraz mgr J. Zagórska-Telega.

wszystkich zespołów grobowych związanych z kulturą przeworską, odkrytych w trakcie badań przedwojennych. Wyniki prac prowadzonych na omawianej nekropoli przez K. Godłowskiego znane są ze sprawozdań z poszczególnych sezonów wykopaliskowych, w których prezentowano ich najbardziej spektakularne rezultaty (K. Godłowski 1957; 1958; 1959b; 1959c; 1959d; 1960a; 1960b; 1962a; 1962b; 1962c; 1962d; 1964a; 1964b; 1965a; 1966a; 1968b; 1969a; 1969b; 1969c; 1969d; 1970a; 1970c; 1971a; 1971b; 1972; 1973a; 1973b; 1976; 1978; 1980a; 1980b; 1983; 1984; 1986; K. Godłowski, R. Madyda 1976). Cenne uwagi dotyczące chronologii omawianego stanowiska oraz zaobserwowanego w jego obrębie zróżnicowania obrządku pogrzebowego zawiera praca K. Godłowskiego (1970b) oraz publikacja podsumowująca wyniki wieloletnich badań ówczesnej Katedry Archeologii UJ nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym w dorzeczu Liswarty (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970; 1971). Ponadto, materiały z cmentarzyska w Opatowie wzmiankowane były przez różnych archeologów w licznych pracach poświęconych okresowi wpływów rzymskich na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum*.

Ramy chronologiczne użytkowania cmentarzyska na stan. 1 w Opatowie obejmują cały okres rozwoju osadnictwa ludności kultury przeworskiej w dorzeczu Liswarty (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 71–117; K. Godłowski 1980b; 1985, s. 86–87, 102, 118–119). Nekropola była użytkowana przez około 300 lat, tj. w przybliżeniu od połowy II do pierwszych dziesięcioleci V wieku po Chr. Z okresem tym, odpowiadającym życiu 10 generacji, wiązać można około 1000 obiektów⁴. Stratygrafia horyzontalna omawianego cmentarzyska stała się dla K. Godłowskiego podstawą studiów nad chronologią kultury przeworskiej w młodszym i późnym okresie rzymskim oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów, których wyniki mają ponadregionalne znaczenie (K. Godłowski 1970b). Badacz ten, opierając się na rezultatach analizy inwentarzy grobów wyposażonych w stosunkowo liczne, dystynktywne chronologicznie przedmioty metalowe, wyróżnił pięć faz (I–V) użytkowania nekropoli. Jego zdaniem pierwsza z nich (I) odpowiadać miała fazie B₂/C₁, druga (II) fazie C_{1a}, trzecia (III) fazom C_{1b} i C₂, natomiast czwarta (IV) częściowo jeszcze fazie C₂ oraz zapewne fazie C₃, zaś piątą (V) należało synchronizować

⁴ Wszystkie odkrywane na cmentarzysku obiekty (groby ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, ustryny i inne) oznaczone zostały w trakcie prac terenowych ciągłą numeracją cyframi arabskimi. Numery niektórych obiektów, odpowiadających kilku pochówkom, opatrzone dodatkowo oznaczeniami literowymi (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1970, s. 106). Odkryto tu też dużą liczbę obiektów, określonych jako skupiska; w niektórych zadokumentowano obecność przepalonych ludzkich kości, ceramiki, a nawet zabytków metalowych, dlatego 166 skupisk uznano za pozostałości zniszczonych obiektów grobowych.

z fazą D (K. Godłowski 1962a; 1970b, s. 15–16, ryc. 5, 6; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 74–98, ryc. 84, 85).

Analiza wszystkich materiałów zabytkowych z cmentarzyska opatowskiego pozwoliła stwierdzić, że większość pochówków odkrytych w jego obrębie należy uznać za wyposażone stosunkowo ubogo. Fakt ten niejednokrotnie stwarza poważne trudności przy próbach ustalenia pozycji chronologicznej tych pochówków. Z drugiej strony szczegółowe opracowania pewnych kategorii zabytków, np. naczyń *terra sigillata*, uwzględniające najnowsze ustalenia, płynące ze studiów nad znacznie powiększoną obecnie bazą źródłową, pozwoliły na uściślenie datowania niektórych zespołów.

W wyniku przeprowadzonej ponownie analizy planigraficznej cmentarzyska w Opatowie, obejmującej wszystkie kategorie zabytków łącznie z ceramiką, a także mającej na uwadze zróżnicowanie form obiektów grobowych, zmodyfikowano w pewnym stopniu dotychczasową interpretację rozwoju przestrzennego nekropoli. Wydzielono cztery fazy jej użytkowania: faza I odpowiada fazie C_{1a} wraz z horyzontem B₂/C₁, faza II – fazie C_{1b}, faza III – fazie C₂, a faza IV – fazom C₃–D w systemie chronologii względnej środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, wskazano także odpowiadające im strefy cmentarzyska. Stwierdzono, iż w pewnych przypadkach zasięgi stref, w których występują materiały z poszczególnych faz chronologicznych, nakładają się na siebie, a ściśle ich rozgraniczenie nie jest możliwe. Z tego też względu datowanie niektórych zespołów na konkretną fazę pozostaje dyskusyjne. Przebadanie całego obszaru omawianej nekropoli pozwoliło stwierdzić, że miała ona kształt zbliżony do półksiężycowego. Najstarsza część znajdowała się w jej partii centralnej⁵, natomiast późniejszy rozwój przestrzenny cmentarzyska następował w dwóch kierunkach – ku wschodowi i południowemu zachodowi (Ryc. 2).

Na nekropoli opatowskiej, podobnie jak na innych, wymienionych wyżej stanowiskach sepulkralnych znanych z terenu dorzecza Liswarty, poświadczono ślady różnorodnych praktyk funeralnych związanych z ciałopaleniem. Jednym z aspektów wspomnianych praktyk są zróżnicowane formy obiektów grobowych. Ponadto, na cmentarzysku w Opatowie można prześledzić wyraźnie uchwytne przemiany w obrządku pogrzebowym, następujące w poszczególnych stadiach chronologicznych.

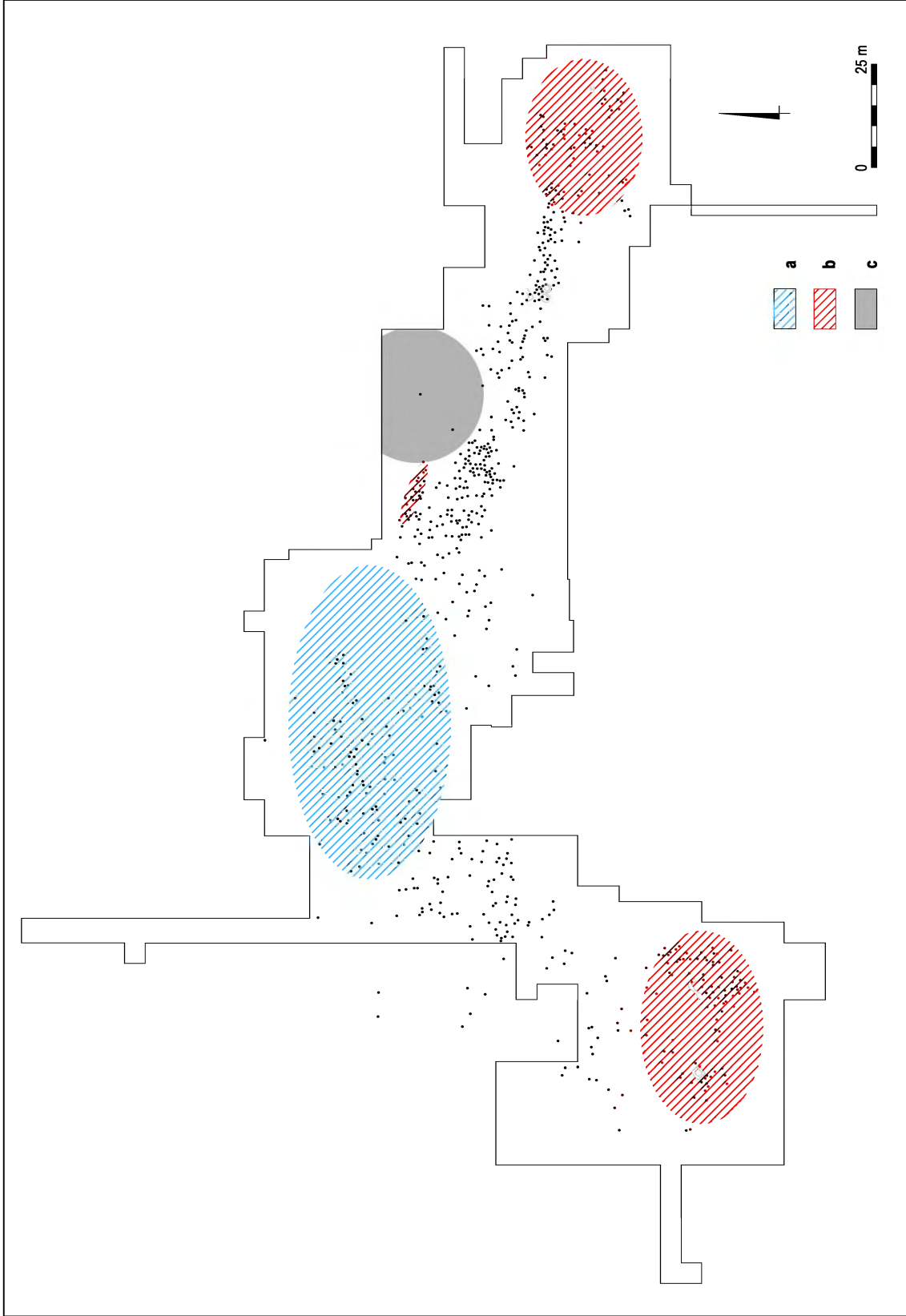
W najstarszej, centralnej partii cmentarzyska, którą odnosić należy do wczesnego odcinka młodszego okresu

⁵ Badania wykopaliskowe z okresu międzywojennego objęły, jak już wspomniano, centralną część nekropoli. Zachowane dane archiwalne, odnoszące się do tych wykopalisk, przechowywane w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, nie są jednak wystarczające (por. przyp. 2), aby szczegółowo odtworzyć zakres ówczesnych prac terenowych, co nie pozwala na jednoznaczne zlokalizowanie części odkrytych wówczas grobów, a także niektórych zabytków znalezionych luźno.

rzymskiego, tj. fazy C_{1a} wraz z wyróżniającym się w jej obrębie horyzontem B₂/C₁, najliczniej reprezentowane są ciałopalne groby popielnicowe (Ryc. 3), wśród których należy odnotować także pewną ilość pochówków w popielnicy wykonanej z surowca organicznego. Występują tu także groby jamowe (Ryc. 4), obiekty stanowiące nawiązanie do idei obiektu typu *bustum* (Ryc. 5), tj. pochówku w miejscu ciałopalenia, ze stosem *in situ*, a także niewielkich rozmiarów obiekty warstwowe, stanowiące przypuszczalnie pozostałości po pojedynczych aktach kremacji zwłok (por. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2003, s. 264–265; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007).

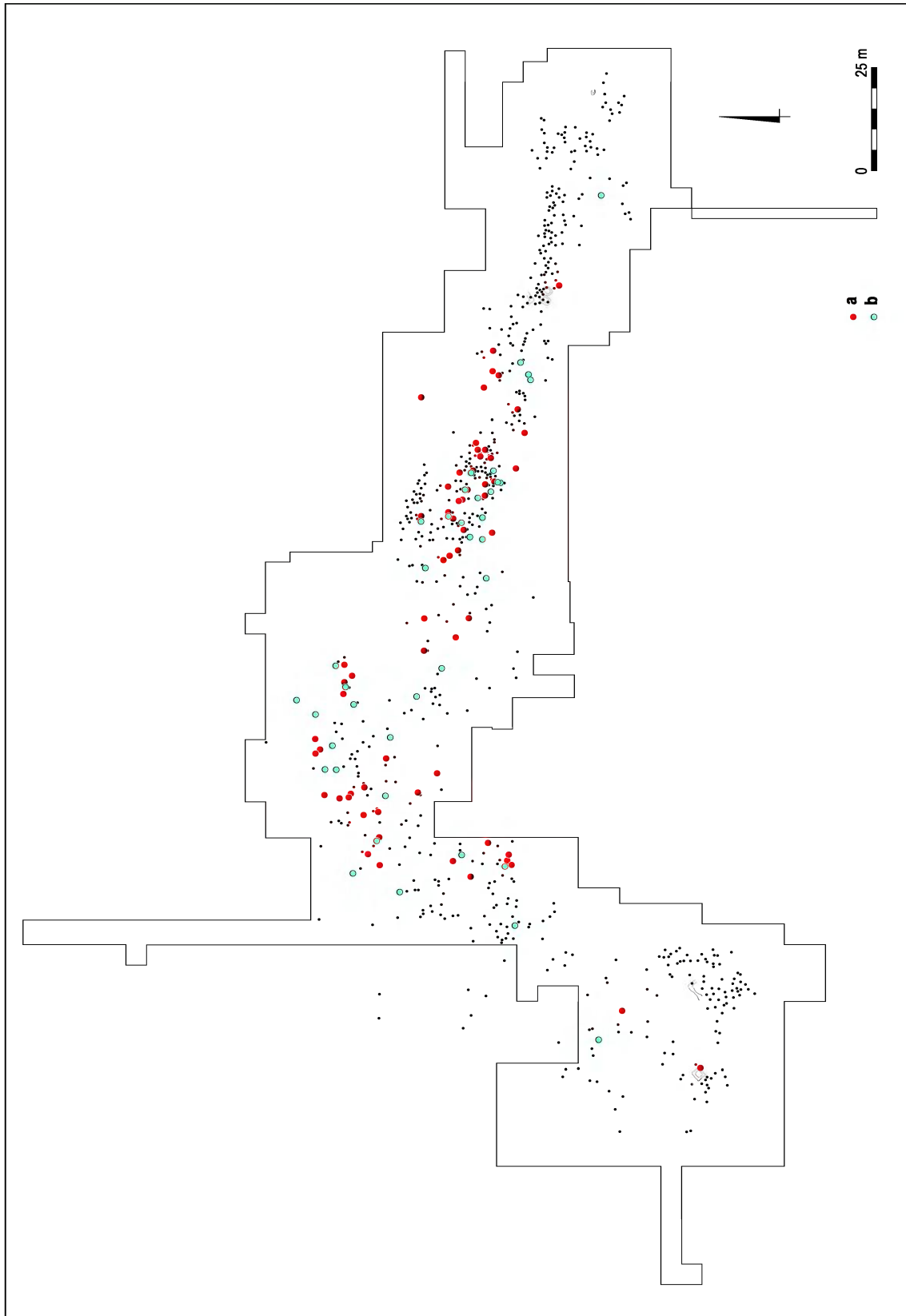
W strefie tej liczne są znaleziska zapinek, reprezentujących szerokie spektrum typów; wśród nich stosunkowo często występują egzemplarze wykonane z brązu. Obecne są tu zarówno formy stanowiące przejaw kontynuacji starszych tradycji stylistycznych okresu wczesnorzymskiego, jak i formy typowe dla młodszego okresu rzymskiego. Wśród zabytków o tradycji wczesnorzymskiej należy wymienić głównie fibule II i V grupy (Ryc. 6) w klasyfikacji O. Almgrena (1923). Zapinki II grupy to przede wszystkim okazy typu A.41, odmiany Y według J. Schustera (ob. 49, 657, 857, 888; J. Schuster 2006, s. 115; M. Mańczyńska 2006, s. 174, zest. 4:52), egzemplarze zbliżone do typu A.41 odmiany Y, jednak zaopatrzone w cylinder dla osłony sprężyny (ob. 804 – 2 egz.), oraz zapinki typu A.43 (ob. 826 – 2 egz.; K. Godłowski 1970a, s. 250). W obrębie grupy V Almgrena najliczniej spotykane są zróżnicowane formy masywnych fibul serii 8., tj. zapinek z grzebykiem na główce, zwykle zaopatrzone w cylinder, typów A.125 (ob. 761), A.129 (ob. 63, 147, 601, 659, 723 – 2 egz.) oraz A.130 (ob. 745). Pochodzi stąd również zapinka żelazna inkrustowana srebrnym drutem, zbliżona do typu A.123 (ob. 700), odpowiadająca odmianie 2. w klasyfikacji fibul serii 8. opracowanej przez H. Machajewskiego (1998, s. 189, ryc. 2:11), a także okaz (ob. 745) zbliżony do odmiany 7b (H. Machajewski 1998, s. 192, ryc. 2:37). Należy ponadto odnotować obecność dwuczęściowej fibuli (ob. 58) reprezentującej tzw. odmianę mazowiecką późnych zapinek silnie profilowanych, typu 2., odmiany B w klasyfikacji T. Dąbrowskiej (K. Godłowski 1959a, s. 208, ryc. 40:7; T. Dąbrowska 1995a, s. 10–14, 20–23). W ob. 821 wystąpiła natomiast masywna fibula brązowa⁶ z cylindrem na sprężynę, grzebykiem i wydatnym guzkiem na nóżce, zbliżona do zapinek typów A.79-80 i A.92-93. Formy takie znane są z zachodniej części zasięgu kultury przeworskiej, między innymi z Małopolski, z osad w Krakowie-Nowej Hucie (Pleszów i Mogiła), Kryspinowie oraz Krakowie-Witkowicach (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski

⁶ K. Godłowski (1969b, s. 170, ryc. 2f; 1970a, s. 246, ryc. 1c) zaliczał tę i podobne jej fibule do 5. serii grupy A.V.

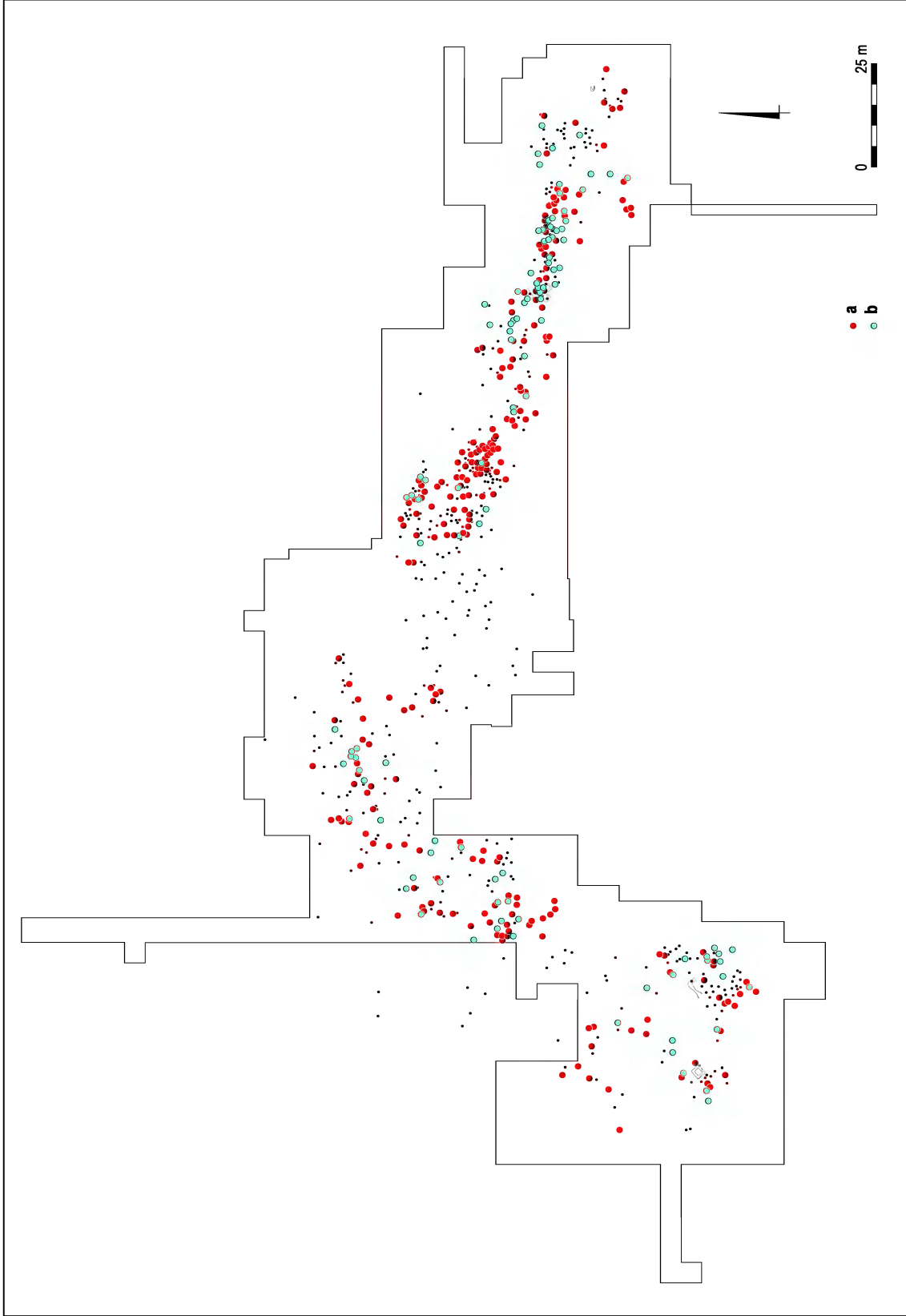

Ryc. 2. Opatów, stan. 1. Plan cmentarzyska: a – strefa odpowiadająca najstarszej fazie użytkowania nekropoli; b – strefy odpowiadające najpóźniejszej fazie użytkowania nekropoli; c – domniemany pochówek podkurhanowy. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega

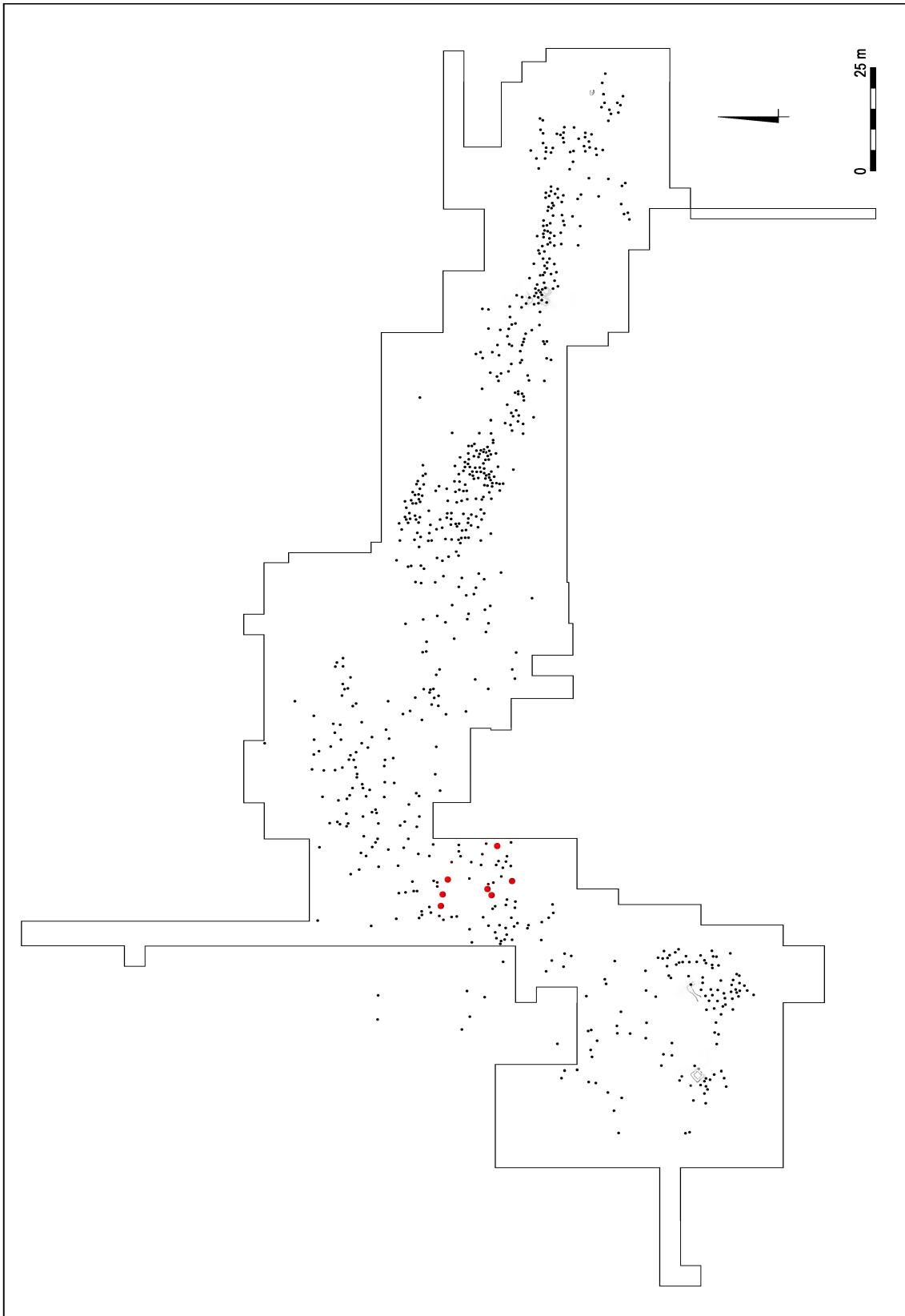
Fig. 2. Opatów 1. Plan of the cemetery: a – zone attributed to the oldest phase of the cemetery; b – zones attributed to the final phase of the cemetery; c – possible barrow burial. Graphic design J. Zagórska-Telega

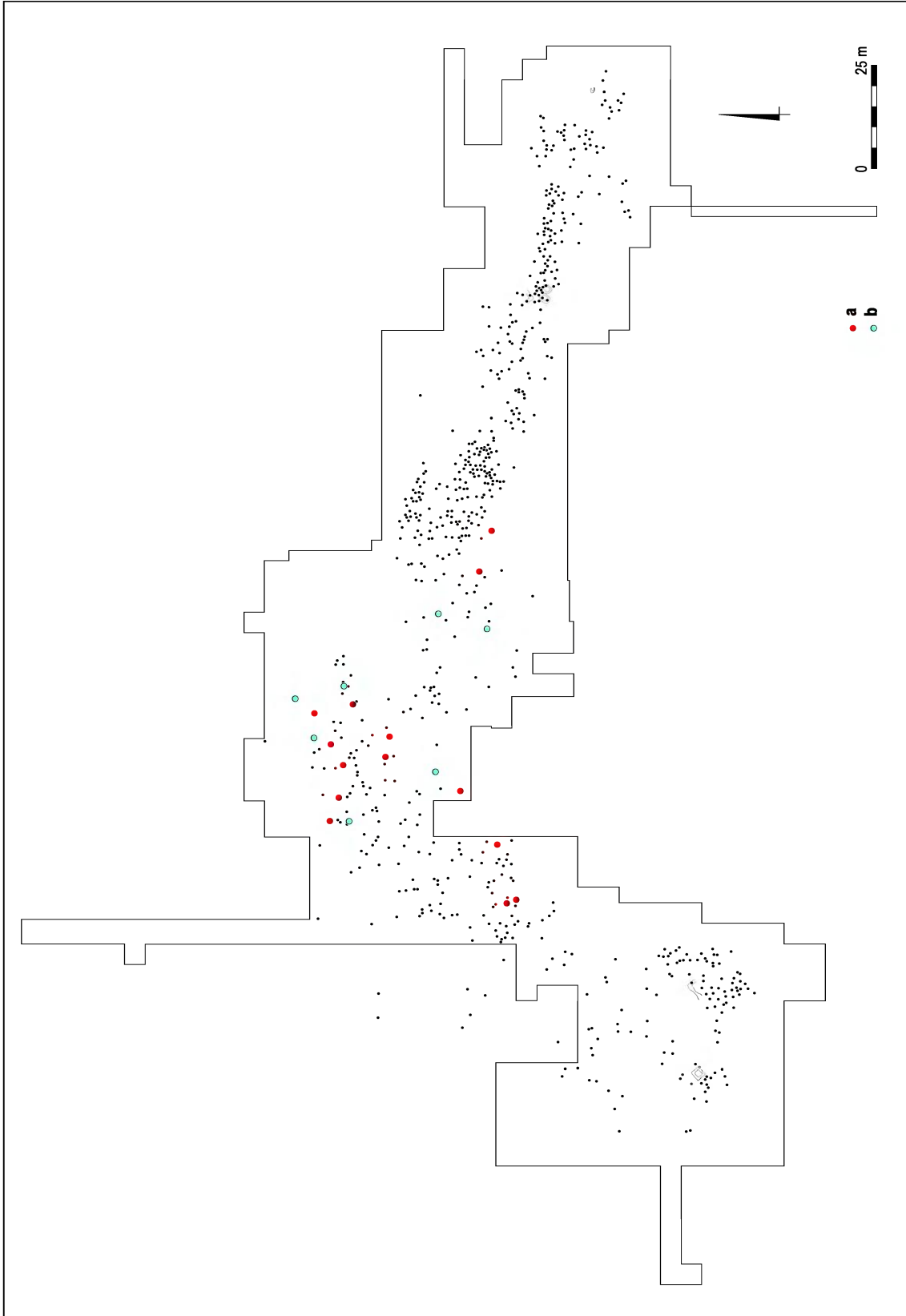
Ryc. 3. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie grobów popielnicowych: a – bez szczątków stosu, b – ze szczątkami stosu. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejewski
 Fig. 3. Opatów 1. Distribution of urned burials: a – without pyre remains, b – with pyre remains. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejewski

Ryc. 4. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie grobów jamowych: a – bez szczątków stosu, b – ze szczątkami stosu. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejewski
 Fig. 4. Opatów 1. Distribution of unurned burials: a – without pyre remains, b – with pyre remains. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejewski

Ryc. 5. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie obiektów typu *bustum*. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
Fig. 5. Opatów 1. Distribution of *bustum* graves. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

Ryc. 6. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie zapinek grupy II (a) i V Almgrena (b). Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
 Fig. 6. Opatów 1. Distribution of brooches Almgren group II (a) and V (b). Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

1971, ryc. 94c; K. Godłowski 1995, ryc. 9:3–5.14, 10:6.8, 12:6; J. Andrzejowski 2000, s. 27–28, przyp. 31).

Zespoły grobowe zawierające wymienione wyżej typy fibul należy odnosić do fazy B_2/C_1 ⁷. W zespołach tych, reprezentujących kobiecy model wyposażenia, zapinkom towarzyszą inne kategorie zabytków, wśród których znajdują się sprzączki grupy D typu I i grupy G typu 16 (np. ob. 723) według R. Madydy-Legutko (1986), zróżnicowane typologicznie wisiorki: kuliste (ob. 723), kapsułkowate (ob. 700), torebkowate (ob. 723), wiaderkowate typu I odmiany 1 i typu II odmiany 1 wg P. Kaczanowskiego (1987, s. 67–68), a także fragment złotego wisiorka odwrotnie gruszkowatego⁸ oraz zawieszki półksiężycowate (ob. 827; K. Godłowski 1970a, s. 250, ryc. 1f; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010b, s. 392–393, ryc. 1:5.6). Z fazą B_2/C_1 wiązać należy ponadto fragmenty siatki kolczej występujące w dwóch inwentarzach grobowych wraz z zespołami przedmiotów miniaturowych (ob. 49 i 147), interpretowane w dawniejszej literaturze jako bransolety. Wspomniane zespoły miniatur, podobnie jak fragmenty siatki kolczej, miały zapewne znaczenie apotropaiczne (T. Reyman 1945, s. 167–169, ryc. 2; K. Godłowski 1959a, s. 203–204, ryc. 33:3; 1960b; 1980a, ryc. 4–6; K. Czarnecka 1995, ryc. 1, 2; J. Andrzejowski 2000, s. 27–28, 31–32, 39).

Formami reprezentującymi nowe tendencje stylistyczne, charakterystyczne dla wczesnego odcinka młodszego okresu rzymskiego, tj. dla fazy C_{1a} , w omawianej, centralnej partii nekropoli opatowskiej są przede wszystkim fibule VI i VII grupy w klasyfikacji O. Almgrena⁹. Występują tu rozmaite warianty jednodzielnych zapinek grupy VI z górną cięciwą (Ryc. 7), zarówno odpowiadające typowi A.158, wariant 1¹⁰ (ob. 42, 91, 166, 404), jak i zapinki z trapezowato rozszerzoną nóżką i niedokutą pochewką (ob. 857; K. Godłowski 1970b, s. 15; 1977, s. 26; P. Kaczanowski 1987, s. 61) oraz fibule z pełną, schodkową pochewką (ob. 603, 724, 1153; por. K. Godłowski 1977, s. 28–29; P. Kaczanowski 1987, s. 62). Poświadczony jest także jeden egzemplarz zapinki z podwiniętą nóżką o konstrukcji kuszowatej, reprezentujący zapewne typ A.162, charakterystyczny zasadniczo dla obszarów położonych na północ od zasięgu kultury przeworskiej, ale pojawiający się niekiedy także w jej inwentarzach, szczególnie w fazie C_{1a} (ob. 82; por. K. Godłowski 1970b, s. 19,

⁷ Zespoły te odpowiadają fazie I w ujęciu K. Godłowskiego.

⁸ Wspomniany fragment wisiorka został uznany przez K. Godłowskiego (1970a, s. 250, ryc. 1f) za fragment główki zapinki.

⁹ Zespoły zawierające te zabytki odnoszone były do fazy II wg K. Godłowskiego.

¹⁰ Na potrzeby opracowania materiałów zabytkowych z nekropoli opatowskiej prof. dr hab. P. Kaczanowski i dr hab. R. Madyda-Legutko wyróżnili trzy warianty (1–3) fibul jednodzielnych z podwiniętą nóżką i czterozwojową sprężyną. Za podstawowe kryterium podziału przyjęto wskaźnik proporcji długości kabłąka do długości nóżki.

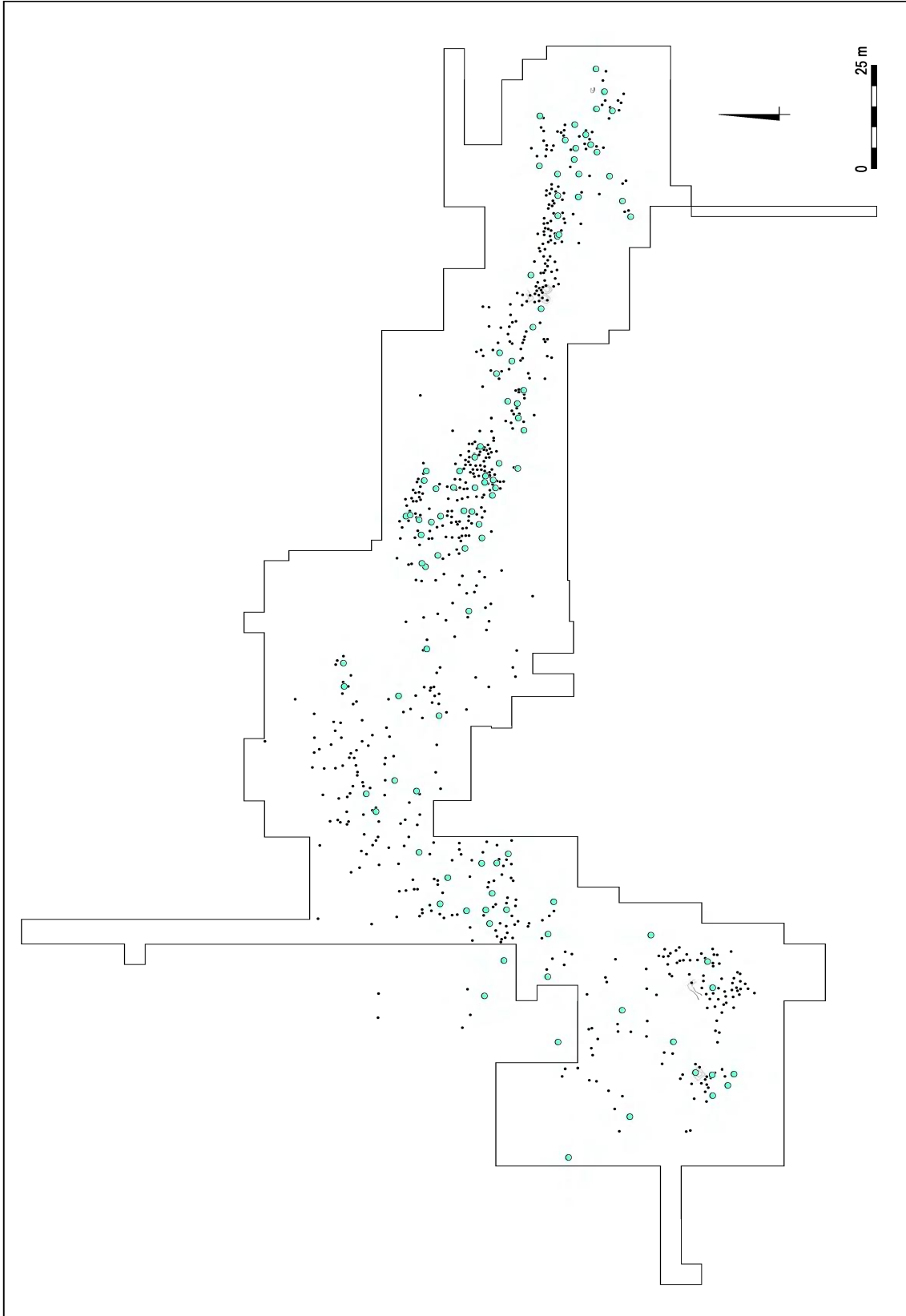
24, tabl. II; 1981, s. 96, tabl. XVII:3; P. Kaczanowski 1987, s. 63).

Wśród fibul grupy VII Almgrena wymienić należy egzemplarze o dolnej cięciwie typu A.193 (ob. 166, 1237; por. K. Godłowski 1977, s. 23, ryc. 6; 1981, s. 96, tabl. XVI:18; K. Godłowski 1986, s. 36–37, ryc. 2b), ponadto okazy zapinek z wysoką pochewką i górną cięciwą, wspartą na guzku, określanych jako sarmackie (por. M. Mączyńska 2003), reprezentujące wariant a¹¹. Fibule tego wariantu, o kolankowato zagiętym kabłąku (ob. 61 – 2 egz.), należy zapewne odnosić do fazy B_2/C_1 (K. Godłowski 1959a, s. 209–210, ryc. 42:3.4; por. J. Szydłowski 1964, s. 32, ryc. 18:2). Poświadczony są również zapinki wykonane z dekoracyjnie zwiniętego drutu (ob. 90, 854; K. Godłowski 1959a, s. 218, ryc. 53:1; J. Andrzejowski 1992; 1998, s. 57–58). W centralnej partii cmentarzyska w Opatowie występują ponadto sprzączki grupy D typów 1, 17 i 18, oraz grupy G typów 1, 8, 16 i 28, okucia końcowe rzemieni grupy O zakończone kulką oraz okucia typu J.I w klasyfikacji K. Raddatza (1957). Znaleziono tu także garnitur do pasa całkowicie wykonany z brązu, składający się ze sprzączki typu G16, okucia końcowego typu J.II3 oraz z kabłączka (ob. 879), a także żelazne kabłączki do pasa oraz guz do *balteusa*, będący barbarzyńskim naśladownictwem formy prowincjonalnorzymskiej (ob. 724; K. Godłowski 1969b, s. 146, ryc. 7c; M. Biborski 1997, s. 247, ryc. 4a.b).

W analizowanej obecnie strefie występują inwentarze grobowe zawierające elementy uzbrojenia, takie jak metalowe części tarcz oraz groty broni drzewcowej. Należy tu wskazać egzemplarz umba reprezentujący późną odmianę umb z tępym kolcem i stosunkowo niskim kołnierzem (ob. 857), znalezione luźno umbo z tzw. pseudokolcem¹², późne umbo stożkowate o wysokim kołnierzu (ob. 82; K. Godłowski 1959a, s. 216–217, ryc. 51a:1), oraz imacz rynienkowaty z niewyodrębnionymi, wachlarzowatymi płytkami do nitów (ob. 42; K. Godłowski 1959a, s. 199, ryc. 28:3.4). Wśród grotów broni drzewcowej zidentyfikować można egzemplarze reprezentujące przypuszczalnie typy V (ob. 8) i XIII (ob. 20) w klasyfikacji P. Kaczanowskiego (1995), bez zadziórów, a także groty z zadziórami typu G, charakterystyczne dla przełomu wczesnego i młodszego okresu rzymskiego, a wywodzące się z rozwiniętej fazy B_2 (K. Godłowski 1959a, s. 235, ryc. 74:1.3). Ponadto obecne są groty typu XII, odmiany 2 (ob. 874, 1153), egzemplarze typów XV (np. ob. 42, 82; K. Godłowski 1959a, ryc. 74a:6), XVII (np. ob. 22, 642), XVIII (ob. 82, 1153) oraz XIX (m.in. zdobiony okaz z ob. 10), tj. formy typowe dla fazy C_{1a} ; ze wspomnianą fazą należy zapewne łączyć grot z zadziórami typu I. Poświadczony

¹¹ Dr hab. Renata Madyda-Legutko wydzieliła wśród materiałów zabytkowych z Opatowa cztery warianty (a–d) zapinek tzw. sarmackich.

¹² Niepublikowane materiały pochodzące z badań przedwojennych.

Ryc. 7. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie zapinek grupy VI Almgrena, jednodzielnych, z górną cięciwą. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
Fig. 7. Opatów 1. Distribution of unipartite brooches Almgren group VI with upper chord. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

są tu także ostrogi typów E8a i F3a według J. Ginalskiego (1991, s. 78).

W najstarszej, centralnej części nekropoli opatowskiej odkryto także importy rzymskie, reprezentowane przez fragmenty naczyń brązowych (ob. 42) i szklanych (ob. 41; K. Godłowski 1959a, s. 198, 199, 265, ryc. 28:1.2; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, s. 463, ryc. 12, 13:1a.b), szklane kamienie do gry (ob. 150; R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000, s. 115, ryc.1:1-4) oraz fragmenty ceramiki *terra sigillata* (Ryc. 8)¹³. Wśród tych ostatnich poświadczono są ułamki naczyń wyprodukowanego w jednym ze środkowogalijskich ośrodków grupy Lezoux (CERIALIS, towar B), wyroby z Rheinzabern (COMITIALIS) oraz z Westerndorf (COMITIALIS) (K. Godłowski 1959a, s. 273 ryc. 12:25-27, 59:14.15; 1977, s. 211, ryc. 8; A. Przychodni 1996; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, s. 462-463, ryc. 11). Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że w jednym z zespołów grobowych (ob. 21a), zawierającym ułamki naczyń *terra sigillata* wyprodukowanego w Rheinzabern w warsztacie CERIALISA II, znaleziono też fibulę II grupy Almgrena¹⁴ (K. Godłowski 1959a, s. 273; 1977, ryc. 8).

Cmentarzysko w Opatowie dostarczyło bardzo obfitej serii ceramiki, liczącej ogółem ponad 142 tysiące fragmentów, pochodzących co najmniej z 15 247 naczyń, zarówno lepionych ręcznie, jak i wykonanych na kole garncarskim. Na potrzeby analizy tych materiałów opracowano schemat klasyfikacyjny form ceramiki lepionej ręcznie, nawiązujący do podziału autorstwa T. Liany (1970). Do siedmiu grup naczyń, uwzględnionych we wspomnianej klasyfikacji, oznaczonych cyframi rzymskimi (I-VII) dodano trzy kolejne (VIII-X). Systematyka form ceramiki ręcznie lepionej z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie przedstawia się zatem następująco: grupa I – wazy i czarki o profilu zaokrąglonym; grupa II – wazy i czarki o profilu dwustożkowatym; grupa III – garnki jajowate; grupa IV – naczynia misowate; grupa V – garnki o profilu esowatym; grupa VI – miseczki o wklęsłym lub zaokrąglonym dnie; grupa VII – kubki; grupa VIII – pucharki; grupa IX – czarki z niewyodrębnionym brzegiem; grupa X – naczynia miniaturowe. W niektórych przypadkach, w obrębie wskazanych grup, wydzielono jednostki taksonomiczne niższego rzędu, tj. typy. Przy ich definiowaniu uwzględniono ogólne proporcje budowy naczyń, a także pewne elementy mikromorfologii, takie

jak np. rodzaj załomu brzuśca lub sposób ukształtowania partii brzegowej.

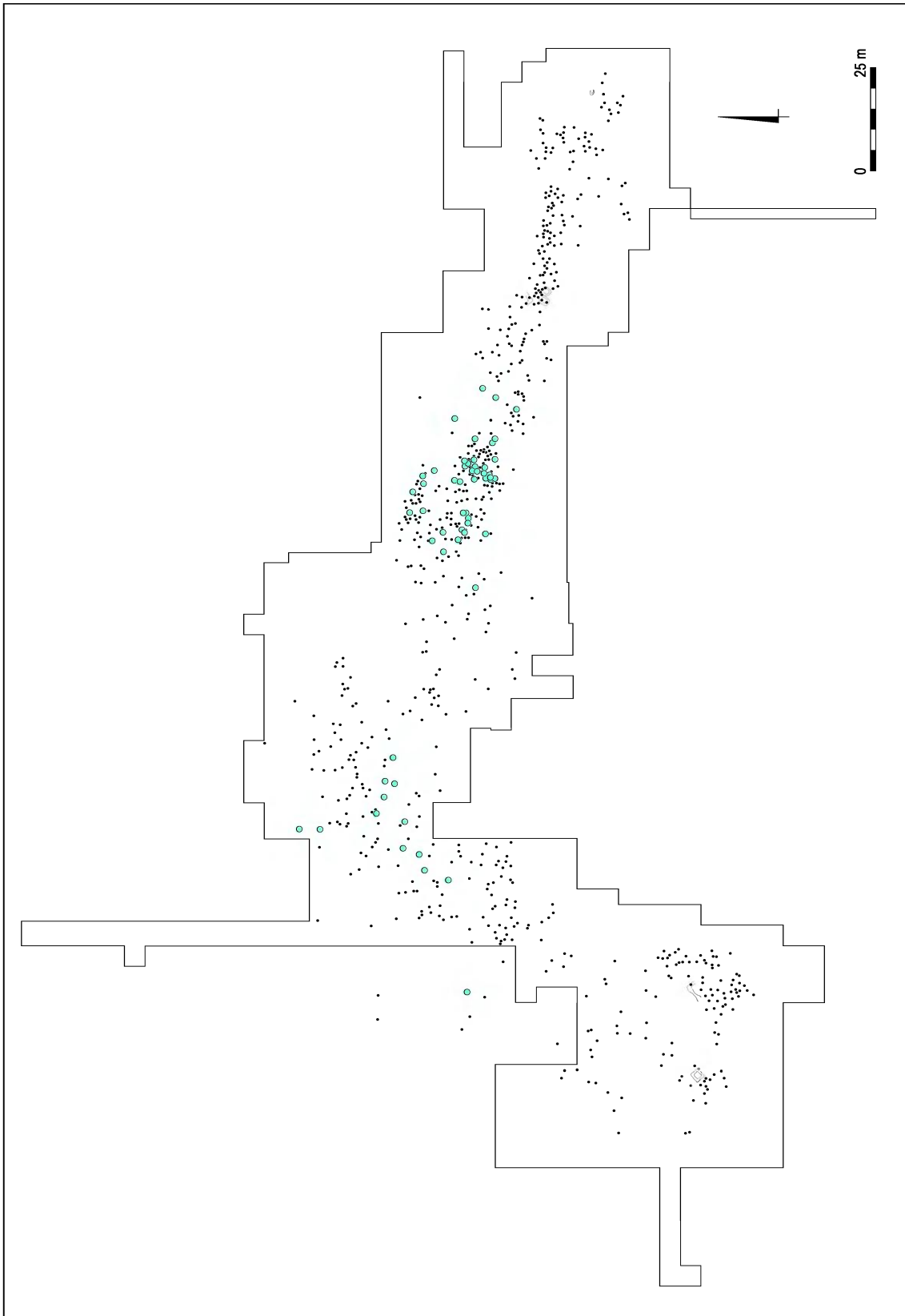
W obrębie zbioru ceramiki wykonanej na kole garncarskim, pochodzącej z cmentarzyska w Opatowie, wyróżniono trzy grupy form, oznaczonych dużymi literami alfabetu (A-C): grupa A – misy, wazy i czarki; grupa B – pucharki; grupa C – dzbany. Wydzielając wymienione grupy kierowano się przede wszystkim kryterium proporcji poszczególnych partii naczyń, a także cechami innego rodzaju – np. w przypadku dzbanów była to obecność wyodrębnionej szyi oraz ucha. Ze względu na znaczne rozdrobnienie większości analizowanego materiału zabytkowego w obrębie wspomnianych grup nie wydzielano jednostek taksonomicznych niższego rzędu, tj. typów. Aby poszerzyć analizę o fragmentarycznie zachowany materiał ceramiczny, opracowano klasyfikację elementów mikromorfologii naczyń (tj. brzegów, brzuśców, den, uch), oddzielnie dla egzemplarzy lepionych ręcznie oraz sporządzonych przy użyciu koła garncarskiego, a także klasyfikację motywów zdobniczych.

W grobach zawierających zapinki II i V grupy Almgrena dominuje ceramika lepiona ręcznie. Wśród popielnic występują naczynia wazowate grupy I, tj. o zaokrąglonym profilu, oraz grupy II, tj. o profilu dwustożkowatym, niekiedy zdobione motywem meandra, poświadczono są też czarki o brzuścu dwustożkowatym, zaopatrzone w ażurowe nóżki, garnki jajowate grupy III, naczynia misowate grupy IV, garnki grupy V o profilu esowatym, między innymi zdobione dołkami palcowymi oraz wzorem w postaci krzyżujących się bruzd, miseczki grupy VI, kubki grupy VII oraz pucharki grupy VIII. Ponadto obecne są także pojedyncze fragmenty ceramiki wykonanej na kole garncarskim (Ryc. 9), które należą do dwóch, wspomnianych wyżej, inwentarzy (ob. 745 i 808), a także do materiałów luźnych (J. Rodzińska-Nowak 2010, s. 73).

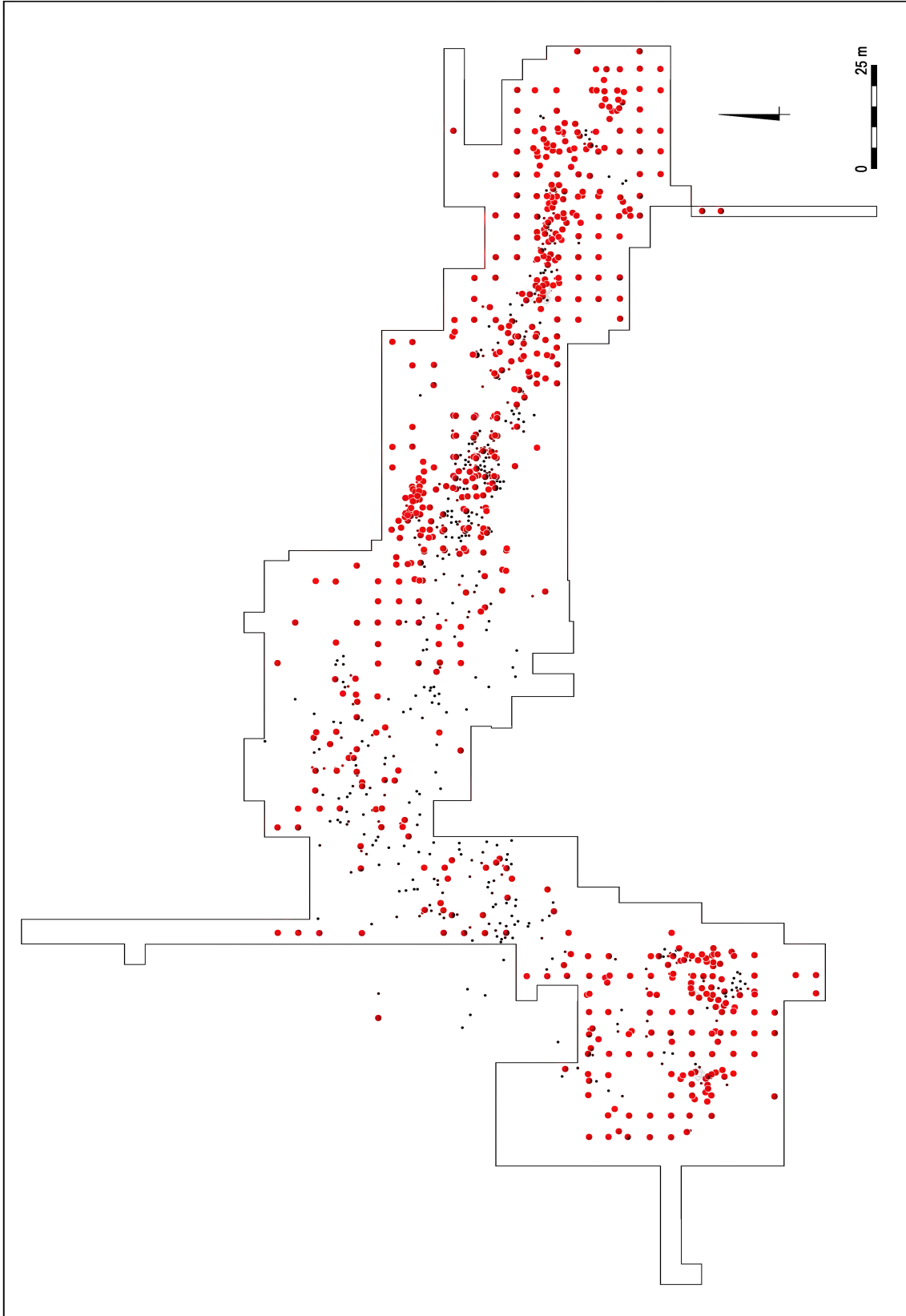
W zespołach grobowych, zlokalizowanych w centralnej partii nekropoli opatowskiej, w których znaleziono fibule VI i VII grupy Almgrena, również dominuje ceramika ręcznie lepiona, analogiczna jak w przypadku scharakteryzowanych wyżej zespołów z zapinkami grup II i V. Występują tu więc naczynia wazowate grup I i II, garnki grup III i V, miseczki o zaokrąglonym lub wklęsłym dnie grupy VI, kubki grupy VII oraz pucharki grupy VIII. Natrafiono tu także na fragmenty naczyń ręcznie lepionych z ornamentem jeżowatym i pseudojeżowatym oraz zdobionych elementami zoomorficznej plastyki figuralnej, a także na gliniane figurki czworonożnych zwierząt (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2000; J. Rodzińska-Nowak 2006a). Poświadczona tu jest również, tak w zespołach grobowych, jak i wśród znalezisk luźnych, ceramika wykonana na kole garncarskim; na uwagę zasługuje fakt, że odnotowano tu fragmenty zdobione techniką wyświecania (Ryc. 10), ułamki brzegów ukształtowanych krezowato, a także uch, pochodzących

¹³ Analizę ceramiki *terra sigillata* z nekropoli opatowskiej przeprowadził mgr Andrzej Przychodni, który podjął też próbę rekonstrukcji całych naczyń.

¹⁴ Z terenu objętego zasięgiem kultury przeworskiej znane są inne podobne przypadki – Lachmirowice, pow. inowrocławski, grób 12, Witaszewice, pow. łęczycki, grób 22, Wymysłowo, pow. obornicki, grób 176 (K. Godłowski 1994, s. 127, ryc. 6).

Ryc. 8. O p a t ó w, stan. 1. Rozprzestrzenienie ceramiki *terra sigillata*. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
Fig. 8. O p a t ó w 1. Distribution of Samian ware. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

Ryc. 9. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie ceramiki wykonanej na kole. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
Fig. 9. Opatów 1. Distribution of wheel-made pottery. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

zapewne z form dzbanowatych (J. Rodzińska-Nowak 2010, s. 73, 82–83, ryc. 1, 3–5).

W obrębie najstarszej, centralnej części cmentarzyska opatowskiego zarejestrowano wiele pochówków wyposażonych ubogo, których datowanie nastęrcza poważnych trudności. Ponadto, obserwuje się tu częściowe zazębianie stref, w których występują zespoły zawierające zapinki grup II i V oraz zespoły z zapinkami grup VI i VII Almgrena (por. M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 74, 77).

Na szczególną uwagę zasługuje inwentarz¹⁵ ob. 857 (Ryc. 11, 12), zawierającego podwójny pochówek kobiety i mężczyzny. W skład wyposażenia kobiety wchodzi między innymi dwie fibule brązowe typu A.41 odmiany Y, przęślik i prawdopodobnie jedna z dwóch znalezionych w tym grobie sprzączek grupy D typu 1. Wyposażenie mężczyzny obejmowało zapinkę żelazną, reprezentującą wariant typu A.158 z trapezowato rozszerzoną nóżką i niedokutą pochwętką, młodszą odmianę umbra z tęym kolcem i niskim kołnierzem, imacz o niewyodrębnionych, szerokich płytkach, dwa groty typów XIV/XV i XV oraz sprzączkę grupy D, typu 1. Zespół ten stanowił dla K. Godłowskiego ważny argument w dyskusji nad zasadnością wydzielenia fazy B₂/C₁ w odniesieniu do materiałów pochodzących z grobów kobiecych w kulturze przeworskiej, rozumianej jako okres przeżywania się wczesnorzymskich tradycji stylistycznych, synchroniczny z początkami fazy C_{1a} młodszego okresu rzymskiego (K. Godłowski 1970b, s. 15; M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 75). Należy nadmienić, iż w najstarszej partii cmentarzyska w Opatowie odkryto także dwa groby z zapinkami grupy II lub V Almgrena, które, jak należy sądzić, kryją pochówki mężczyzn. Uwaga ta dotyczy wspomnianego wyżej ob. 21a – natrafiono w nim na fragment zapinki z cylindrem oraz ułamek naczynia *terra sigillata* z warsztatu COMITIALISA SECUNDIN. z Rheinzabern, który można odnosić do czasów panowania Kommodusa i Septymiusza Sewera (K. Godłowski 1959a, s. 186, ryc. 12; por. 1977, ryc. 8). Wyniki analizy antropologicznej materiału kostnego wskazują, iż w grobie tym pochowany został mężczyzna w wieku *maturus-senilis*. W ob. 562a wystąpiła fragmentarycznie zachowana zapinka A.V serii 8., między innymi w towarzystwie wsuwanej zawieszki pochwy miecza, odpowiadającej typowi I w klasyfikacji P. Kaczanowskiego, i krzesiwa typu IIA wg M. Jonakowskiego (K. Godłowski 1964a, s. 145, ryc. 2:3; 1966a, s. 145, ryc. 3:1; P. Kaczanowski 1992, s. 39, ryc. 9:1; M. Jonakowski 1996, s. 95). Również w tym przypadku wyniki analizy antropologicznej wskazują na płeć męską pochowanego osobnika, zmarłego prawdopodobnie w wieku *maturus*.

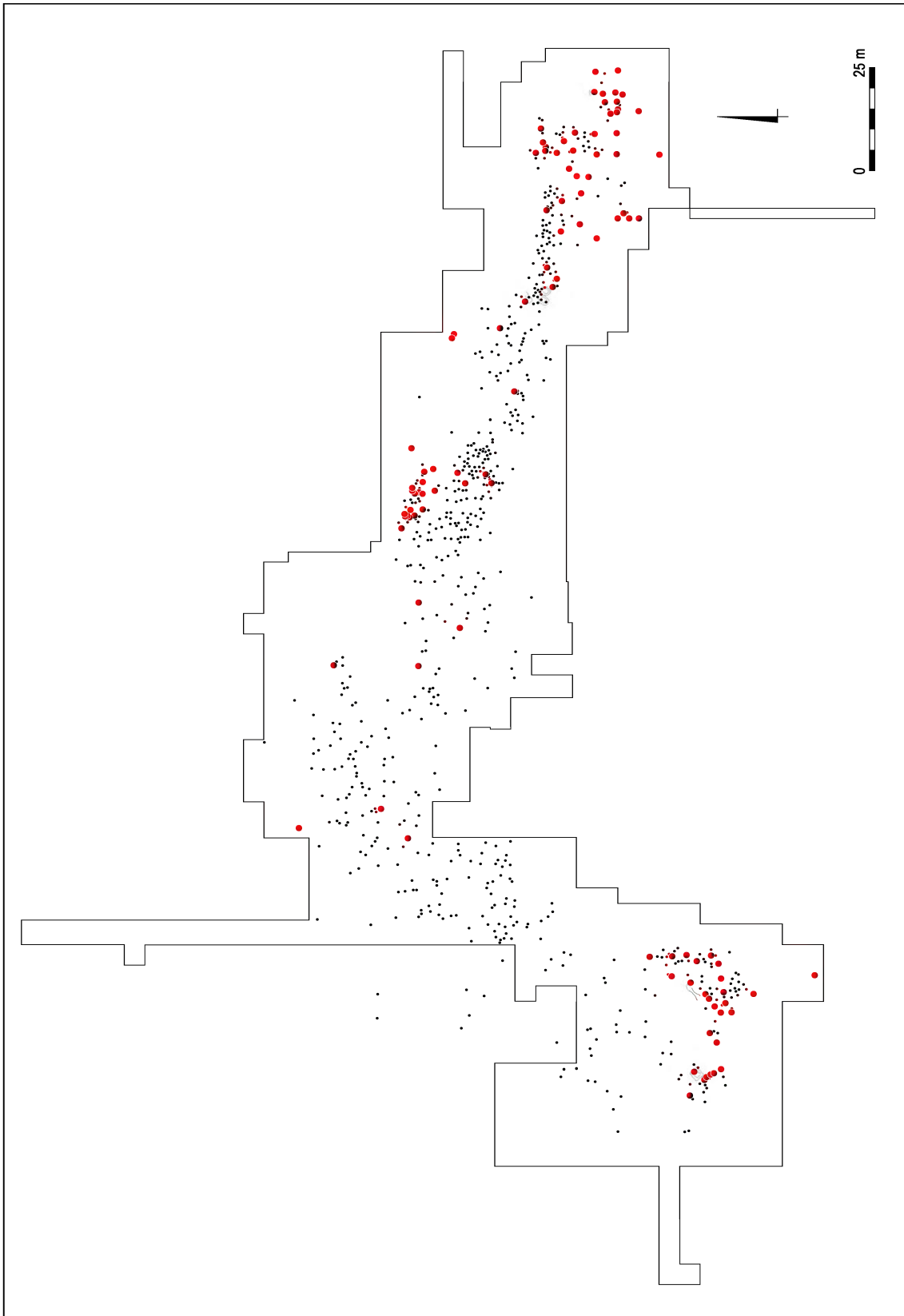
¹⁵ Numery zabytków na tablicach odpowiadają numeracji zabytków w katalogu cmentarzyska i na tablicach w przygotowywanej monografii cmentarzyska (patrz przyp. 3).

W świetle powyższych danych można stwierdzić, iż faza B₂/C₁ uchwytna jest wyraźnie na nekropoli opatowskiej w inwentarzach grobów kobiecych, natomiast przeżywanie się pewnych form zabytków charakterystycznych dla okresu wczesnorzymskiego w grobach o męskim modelu wyposażenia zaobserwowano tylko dwukrotnie. W obu przypadkach pozycję chronologiczną zespołów należy wiązać z początkami młodszego okresu rzymskiego, a zaobserwowaną retardację tłumaczy zapewne poddeszły, w chwili śmierci, wiek pochowanych mężczyzn.

Wyniki przeprowadzonej ostatnio analizy pozwalają sądzić, iż wszystkie materiały zabytkowe pochodzące z centralnej partii cmentarzyska w Opatowie należy łączyć z I fazą jego użytkowania, odnoszoną do fazy C_{1a} młodszego okresu rzymskiego, łącznie z czytelnym w jej obrębie horyzontem B₂/C₁, wyróżnionym, jak wyżej nadmieniono, na podstawie wyników analizy grobów kobiecych (K. Godłowski 1982, s. 64, ryc. 5). Tak rozumiana I faza użytkowania nekropoli obejmuje I i II fazę w ujęciu K. Godłowskiego (1970b). Powyższa modyfikacja znajduje do pewnego stopnia uzasadnienie w sugestii samego K. Godłowskiego, iż ściśle odgraniczenie faz I i II jest trudne, ponieważ różnią się one między sobą tylko w zakresie częstotliwości występowania niektórych typów zabytków (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, s. 86).

Na wschód i na zachód od omówionej centralnej partii nekropoli opatowskiej wskazać można strefy, w których obrębie występują groby, zawierające w swych inwentarzach zabytki charakterystyczne dla późniejszego odcinka młodszego okresu rzymskiego. We wspomnianych strefach, choć nadal przeważają ilościowo pochówki popielnicowe, daje się jednak wyraźnie zauważyć początki pewnych przemian w zakresie obrzędowości funeralnej. Obok grobów jamowych i obiektów nawiązujących do typu *bustum*, poświadczonych w centralnej partii cmentarzyska, spotyka się tu niewielkich rozmiarów obiekty warstwowe oraz obiekty rowkowe (Ryc. 13). Znajduje się tu także obiekt (nr 1229; ryc. 2, 14) interpretowany jako jedyny na cmentarzysku opatowskim grób podkurhanowy (K. Godłowski 1969e, s. 118; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 264–265, ryc. 1.2; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269–270, 272; J. Zagórska-Telega 2000).

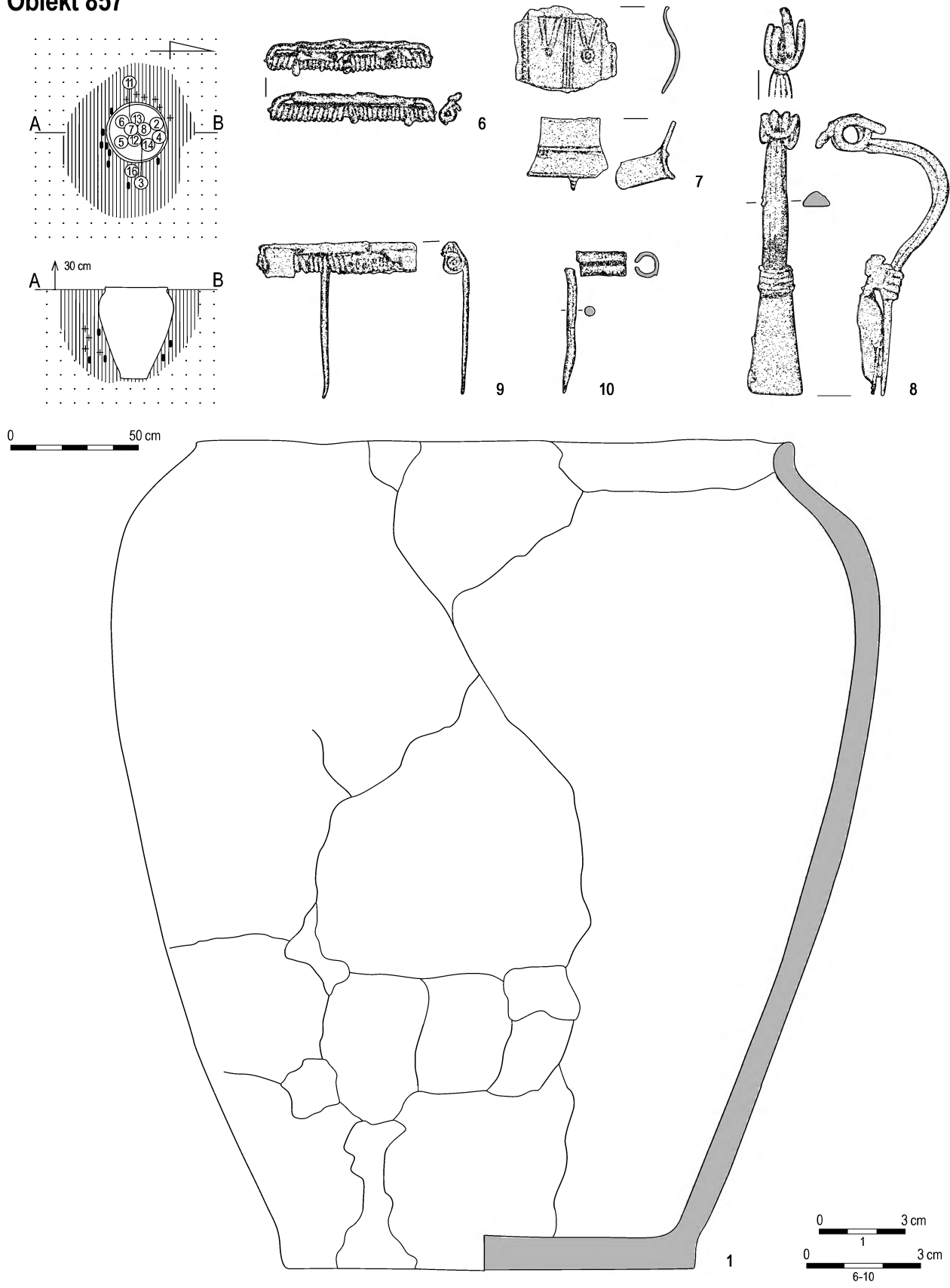
Wśród zapinek w omawianych obecnie strefach występują różne odmiany fibul grupy VI Almgrena: egzemplarze typu A.158 reprezentujące wariant 1 w klasyfikacji P. Kaczanowskiego i R. Madydy-Legutko, tj. zapinki odpowiadające swoimi proporcjami egzemplarzowi zilustrowanemu przez O. Almgrena (1923, tabl. VI) pod numerem 158, okazy zaliczone do wariantu 2 w tejże klasyfikacji, charakteryzujące się długą nóżką (np. ob. 205, 631) oraz stosunkowo duże zapinki o krótkich nóżkach, określone jako wariant 3 (np. ob. 674, 734), a także fibule typu A.162 (np. ob. 82, 1189; K. Godłowski 1959a, s. 217, ryc.

Ryc. 10. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie ceramiki wykonanej na kole, zdobionej dekoracją wyświecaną. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

Fig. 10. Opatów 1. Distribution of wheel-made pottery with polished decoration. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

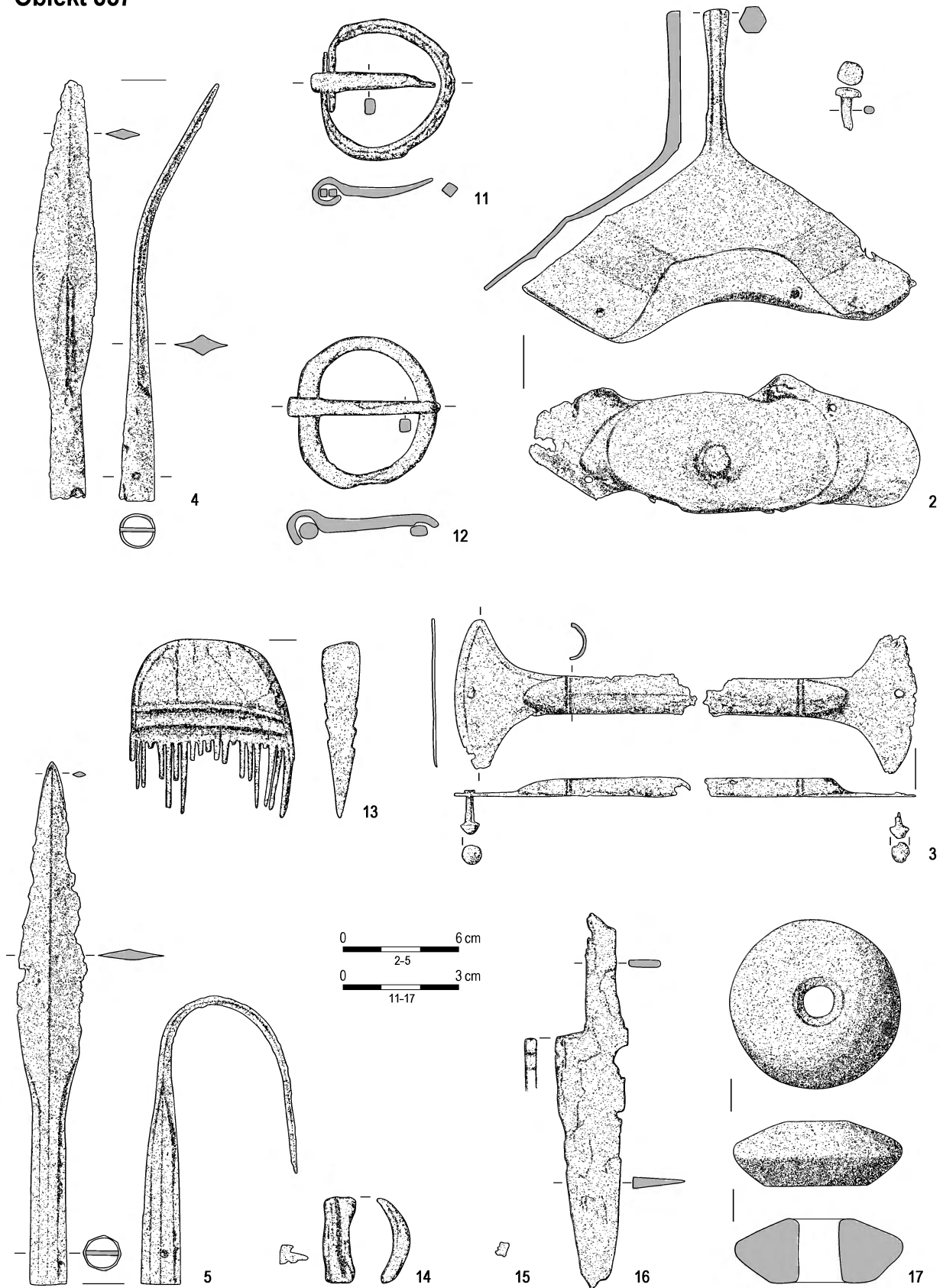
Obiekt 857

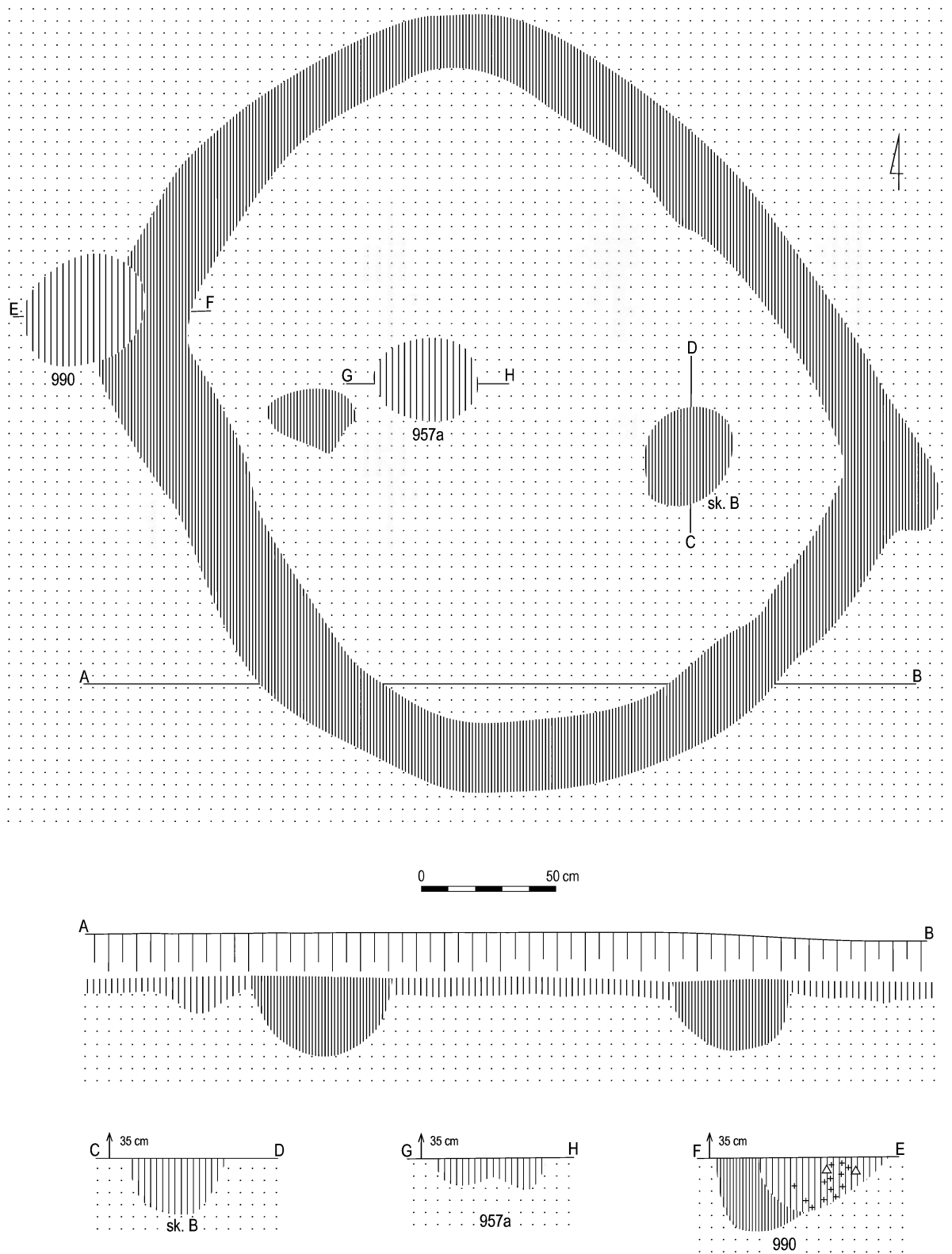
Ryc. 11. Opatów, stan. 1. Inwentarz obiektu 857. 1 – glina, 6,8–10 – żelazo, 7 – brąz. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega

Fig. 11. Opatów 1. Feature 857. 1 – clay, 6,8–10 – iron, 7 – bronze. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

Obiekt 857

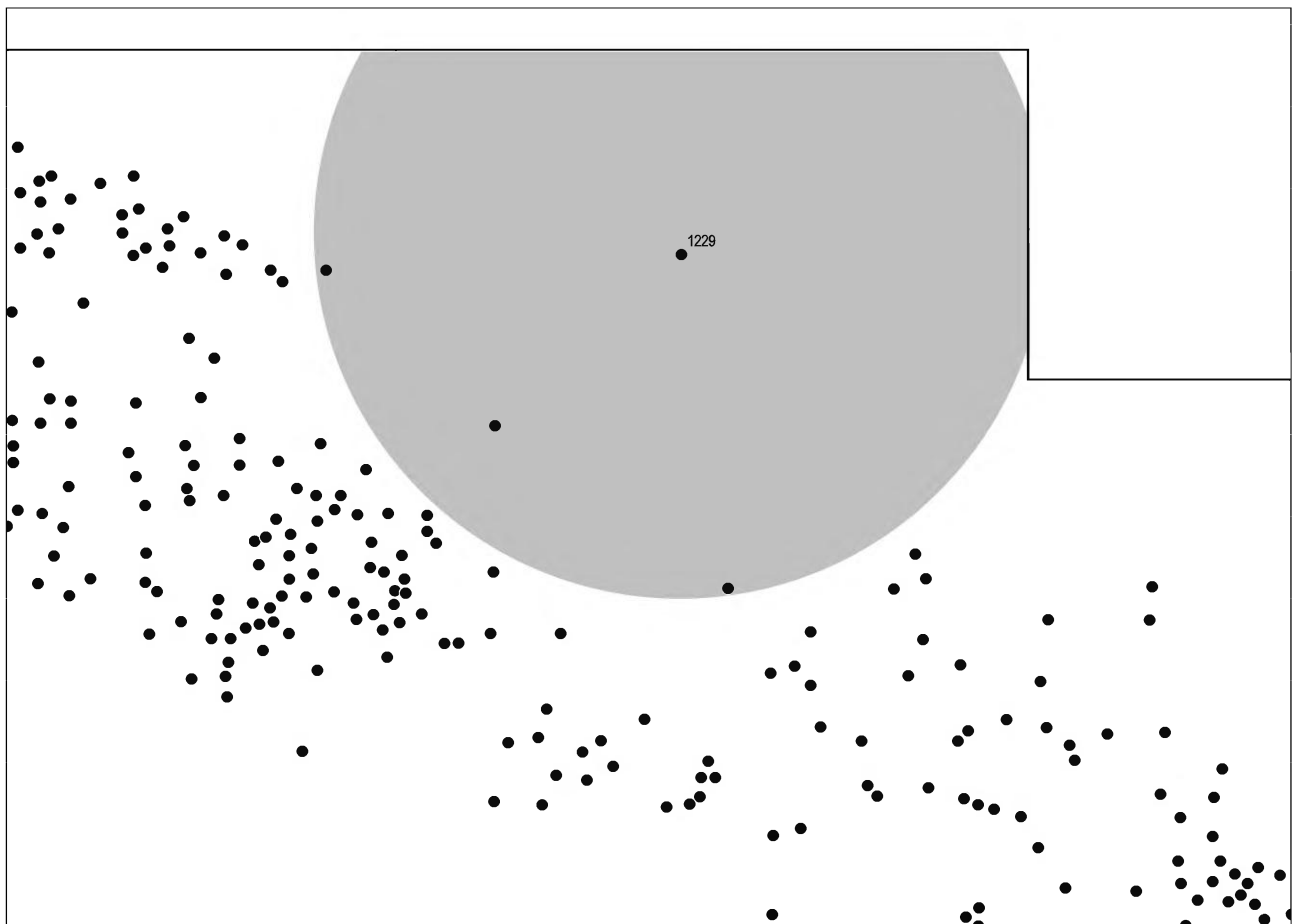
Ryc. 12. Opatów, stan. 1. Inwentarz obiektu 857. 2.3.11.12 – żelazo, 13 – kość, 14 – brąz, 15 – szkło, 17 – glina. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 12. Opatów I. Feature 857. 2.3.11.12 – iron, 13 – bone, 14 – bronze, 15 – glass, 17 – clay. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

Ryc. 13. Opatów, stan. 1. Obiekt 957 – obiekt rowkowy. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 13. Opatów 1. Feature 957 – ditch feature. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

51a:6). Poświadczane są tu także zapinki z wysoką pochewką i górną cięciwą, tzw. sarmackie, reprezentujące wariant c w klasyfikacji R. Madydy-Legutko, tj. o szerokim kabłąku (ob. 578), oraz okazy zdobione na kabłąku

pierścieniami (ob. 293), określone jako wariant d (por. J. Andrzejowski 2001b, s. 56). Na analizowanym obszarze odnotować należy ponadto obecność sprzączek grupy D, typu 1, oraz egzemplarzy dwudzielnych grupy D, typów

Ryc. 14. O p a t ó w, stan. 1. Obiekt 1229, domniemany pochówek podkurhanowy (por. ryc. 2).

Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

Fig. 14. O p a t ó w 1. Feature 1229, presumed barrow burial (cf. Fig. 2). Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

26 i 30, a także grupy G, typów 16 i 46. Występują tu również wisiorki wiaderkowate typu I, odmian 1 i 2, oraz typu II, odmian 1 i 2 wg P. Kaczanowskiego (1987), i unikatowa, wieloczołnowa zawieszka z wisiorkami wiaderkowatymi (ob. 246; K. Godłowski 1960a, s. 33, 36; K. Godłowski, T. Wichman 1998, por. tabl. LXXII:50/3), wisiorki rozetkowe (np. ob. 98, 1169; por. K. Godłowski 1959a, ryc. 57:13.14; P. Kaczanowski 1987, s. 73), wisiorki o podstawie trójkątnej (K. Godłowski 1959a, ryc. 57:12), ozdobne okucia skrzyneczki wykonane z blachy brązowej (J. Zagórska-Telega 2000, ryc. 4, 5), nożyce kabłąkowe i krzesiwa sztabkowe typu IA wg M. Jonakowskiego (1996).

W omawianych strefach są także obecne elementy uzbrojenia: miecze typu Volkeslunda-Zaspy wg M. Biborskiego (ob. 722 i 736; M. Biborski 1978, s. 53; J. Ilkjær 1990, s. 375, nr. 526, 527), zawieszki pochwy miecza typu III według P. Kaczanowskiego (ob. 722), imacze o płytkach niewyodrębnionych, unikatowy, żelazny U-kształtny trzewik pochwy miecza (ob. 736), nawiązujący w pewnym stopniu do egzemplarzy półksiężycowatych, umba o półkulistej pokrywie z kulistą nasadką na szczycie kaloty (ob. 736), groty typu XVII wg P. Kaczanowskiego (ob. 722)

oraz ostrogi typów F1, F3a i F3b w klasyfikacji J. Ginalskiego (P. Kaczanowski 1992, s. 40, 42, ryc. 9:3; 1995; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, ryc. 9). Poświadczono są tu również importy rzymskie w postaci fragmentów naczyń *terra sigillata*, naczyń szklanych, paciorków oraz, prawdopodobnie, hakowatego zaczepu do zawieszania kociołka (z ob. 1229; J. Zagórska-Telega 2000, ryc. 6:5). Wśród ceramiki *terra sigillata* występują ułamki wyrobów z pracowni w Rhein-zabern, Westerndorf (COMITIALIS, a zwłaszcza HELLENIUS) oraz z Pfaffenhofen. Należy zwrócić uwagę, że fragmenty naczyń pochodzących z warsztatu HELLENIUSA w Westerndorf oraz z Pfaffenhofen tworzą bardzo wyraźne skupisko (por. ryc. 8) zlokalizowane na wschód od centralnej partii cmentarzyska (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, ryc. 11).

W inwentarzach ceramicznych pochodzących z omawianych obecnie stref, bezpośrednio sąsiadujących z najstarszą częścią nekropoli opatowskiej, nie obserwuje się istotnych różnic w stosunku do sytuacji poświadczonej w centralnej partii stanowiska (liczne naczynia ręcznie lepione, a także ceramika wykonana na kole garncarskim).

Należy tu wymienić naczynia o zaokrąglonym profilu grupy I, egzemplarze grupy II, tj. o profilu dwustożkowatym, garnki grupy V, miseczki o zaokrąglonym lub wklęsłym dnie grupy VI oraz kubki grupy VII. Ceramika nadal zdobiona jest ukośnymi i krzyżującymi się rytymi bruzdami, dołkami palcowymi i stempelkami, pojawia się także dekoracja jeżowata i pseudojeżowata, natomiast brak jest ornamentów meandrowych. Wśród ceramiki wykonanej na kole garncarskim (Ryc. 9, 10) znajdują się fragmenty naczyń misowatych, w tym pojedyncze ułamki egzemplarzy o krezowatych wylewach, a także fragmenty czarek, dzbanów oraz pucharków zdobionych wklęsłymi owalami. Poświadczono jest także zdobienie techniką wyświecania (J. Rodzińska-Nowak 2010, s. 82–83, ryc. 4–6).

W świetle powyższych uwag należy sądzić, że materiały zabytkowe odkrywane w sąsiedztwie centralnej partii stanowiska, na wschód i na południowy zachód od niej, należy odnosić do fazy C_{1b} młodszego okresu rzymskiego, tj. do II fazy użytkowania cmentarzyska w Opatowie, odpowiadającej większej części fazy III w ujęciu K. Godłowskiego (1970b). Trzeba zauważyć, że strefy występowania inwentarzy zaliczonych obecnie do I i II fazy użytkowania nekropoli opatowskiej częściowo zazębiają się ze sobą. Ponadto obserwuje się znaczną liczbę pochówków wyposażonych ubogo, w których inwentarzach brak jest przedmiotów stanowiących wyznaczniki chronologiczne. Z tego względu część zespołów grobowych można datować tylko na I lub II fazę (I–II), tj. ogólnie na fazę C₁ młodszego okresu rzymskiego.

Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż bezpośrednio na północ od skupiska grobów zawierających między innymi ceramikę *terra sigillata* z warsztatów w Pfaffenhoffen, a zatem datowanych na fazę C_{1b}, obserwuje się koncentrację materiałów zabytkowych o wyraźnie późniejszej pozycji chronologicznej (Ryc. 2), które zapewne odnosić należy do schyłkowej fazy okresu rzymskiego (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, ryc. 3; 2010a, ryc. 2).

W częściach stanowiska zlokalizowanych na wschód i południowy zachód od uprzednio scharakteryzowanych stref, łączonych z fazą C_{1b}, bezpośrednio sąsiadujących z centralną, najstarszą częścią nekropoli, zarejestrowano materiały zabytkowe z późnej fazy młodszego okresu rzymskiego. We wspomnianych częściach stanowiska w zakresie obrządku pogrzebowego obserwuje się zasadniczo jedną wyraźną różnicę w stosunku do tych partii cmentarzyska, które były użytkowane w fazach C_{1a} i C_{1b}, a mianowicie prawie całkowity zanik pochówków popielnicowych, które występują tu jedynie sporadycznie. Dominują groby jamowe, ponadto poświadczono są niewielkich rozmiarów obiekty warstwowe oraz obiekty rowkowe (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 264; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269).

W omawianych obecnie strefach, zlokalizowanych na wschód i południowy zachód od partii nekropoli odnoszonych do fazy C_{1b}, wśród zapinek występują egzemplarze grupy VI: A.158 wariantu 1, a także nieliczne okazy wariantów 2 i 3. Poświadczono są również fragmenty zapinek z podwójną lub potrójną sprężyną, bliżej nieokreślonych typologicznie. Brak tu metalowych części pasów, które można byłoby uznać za typowe dla późnej fazy młodszego okresu rzymskiego – zarejestrowano tylko sprzączki grupy D, typu 30 wg R. Madydy-Legutko, jak również sprzączki o owalnych niepogrubionych ramach grupy H, typu 9, których pozycja chronologiczna może być ewentualnie nieco młodsza. Występują tu ponadto wisioriki wiaderkowe typu I, odmiany 1, oraz typu II odmiany 1 i 2 wg P. Kaczanowskiego, a także pojedyncze egzemplarze wisiorików typu III, odmiany 1 i 3, zasadniczo charakterystycznych dla schyłkowej fazy okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (P. Kaczanowski 1987, s. 70–71). W omawianych strefach stanowiska koncentrują się także znaleziska wisiorików o podstawie trójkątnej oraz egzemplarzy rozetkowatych (por. K. Godłowski 1970b, s. 24, tabl. III:26; 1981, s. 103; P. Kaczanowski 1987, s. 74).

Wśród elementów uzbrojenia wymienić trzeba miecz typu Nydam-Kragehul (gr. 289; M. Biborski 1978, s. 89, 156, ryc. 44c; M. Biborski, J. Ilkjaer 2006, s. 376), umba o półkulisto-kopulastych pokrywach osadzonych na wgiętym, niskim kołnierzu (ob. 289, 1187; por. K. Godłowski 1992, s. 84), imacze o krótkich płytkach do nitów oraz groty broni drzewcowej typu XV, a zwłaszcza typów XX i XXII. Zwraca tu uwagę brak znalezisk ostróg, natomiast nadal występują tu nożyce, licznie poświadczono są fragmenty stopionych naczyń szklanych, a także żetony do gry wykonane ze szkła, z kamienia a nawet z zęba mamuta (gr. 385 – R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000, s. 115, ryc. 1:5–9; H. Kubiak 2000, s. 119). Pochodzi stąd również antoninian Klaudiusza Gockiego z lat 270–275 (R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2003, s. 287, 295, ryc. 2a,b, 3).

Ceramika reprezentowana jest przez naczynia lepiące ręcznie grupy II, garnki grupy V, miseczki grupy VI i pucharki grupy VIII, zdobione wklęsłymi owalami. Z omawianą strefą należy też łączyć znalezisko naczynia trójnożnego (gr. 988 – R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak 2008, s. 265–267, ryc. 1:3–5, 2). W obrębie zbioru ceramiki wykonanej na kole wymienić trzeba egzemplarze wazowate i misowate, fragmenty dzbanów oraz pucharków, w tym okazów zdobionych wklęsłymi owalami. Obserwuje się także wzrost ilości znalezisk fragmentów naczyń zdobionych techniką wyświecania (J. Rodzińska-Nowak 2010, ryc. 5, 6).

Materiały zabytkowe z omawianej partii cmentarzyska, leżącej na wschód i południowy zachód od II strefy jego użytkowania, należy łączyć z III strefą rozwoju nekropoli

opatowskiej, synchronizowaną z fazą C₂ młodszego okresu rzymskiego. Odpowiada ona częściowo III i IV fazie w ujęciu K. Godłowskiego. Należy zwrócić uwagę, że podobnie jak w przypadku wcześniej omówionych faz, tj. I i II, obserwuje się na nekropoli opatowskiej wzajemne zazębienie się stref, w obrębie których grupują się materiały zabytkowe charakterystyczne dla II i III fazy jej użytkowania. Niekiedy brak jest przesłanek pozwalających na datowanie poszczególnych zespołów grobowych z dokładnością do jednej fazy chronologii względnej. Z taką sytuacją mamy przykładowo do czynienia w przypadku grobu zawierającego pudełczkowaty trzewik pochwy miecza (ob. 1186), który można odnosić do fazy C_{1b} lub C₂ (K. Godłowski 1978; 1981, ryc. 15; P. Kaczanowski 1992, s. 47–48, 91, ryc. 12:1).

Partie cmentarzyska opatowskiego wysunięte najdalej na południowy zachód i na wschód odpowiadają najpóźniejszemu etapowi jego użytkowania. Dominują tu obiekty warstwowe zajmujące powierzchnię kilkunastu m² (Ryc. 15) i obiekty rowkowe, które wraz z ustrynami (Ryc. 16) i paleniskami tworzą kompleksy wielokrotnego ciałopalenia *in situ*. Spotykane są tu pojedyncze pochówki popielnicowe (np. ob. 990) i w pojemniku organicznym (ob. 1027) oraz „klasyczne” pochówki jamowe (R. Małyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2007, s. 265–267, ryc. 3, 4).

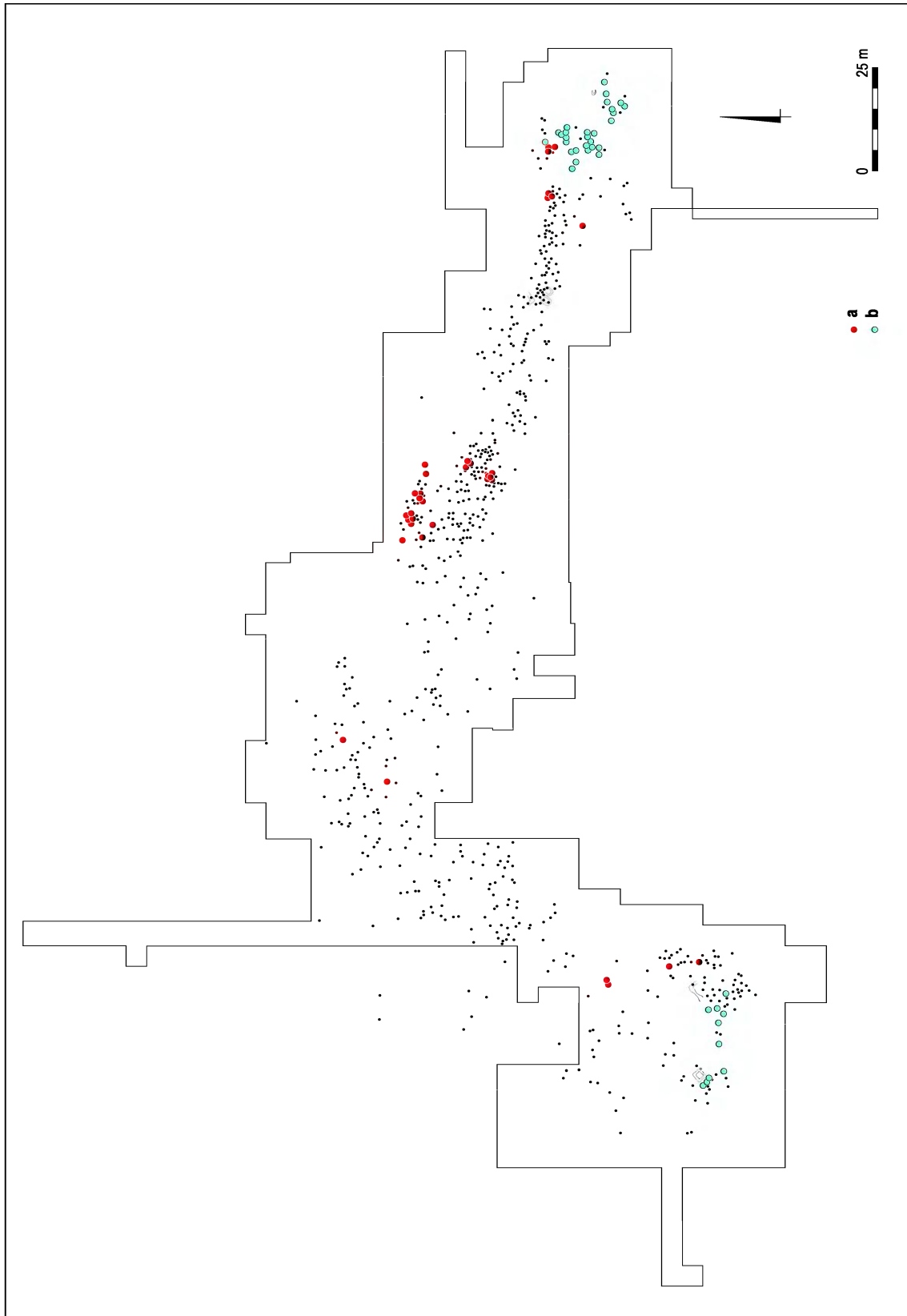
Występują tu żelazne i brązowe zapinki typu A.158, wariantów 1 (także jeden egzemplarz wykonany ze srebra), 2 i 3, a wyraźnie koncentrują się zapinki typu A.158, wariantu 4, o stosunkowo szerokim, taśmowatym kabłąku i o nóżce podobnej szerokości. Kabłąki wariantów 1–3 typu A.158 często mają wielokątny przekrój, ich nóżki zdobione są facetowaniem biegnącym wzdłuż osi zabytku, a także ornamentem metopowym, umieszczanym u nasady nóżki. Zapinki są masywne i dość duże – długość jednego z okazów wariantu 1 sięga 9 cm. Poświadczona tu jest także obecność zapinek typu A.162. Wyłącznie na wschodniej peryferii cmentarzyska znajdowane były kuszowate zapinki grupy A.VI z krótkimi czteroswojowymi sprężynami na osiach (por. M. Olędzki, G. Teske 2004, s. 155, tabl. III:4), a także okazy z wielozwojową sprężyną i szerokim kabłąkiem oraz egzemplarze z pełną pochewką (por. K. Godłowski 1970b, s. 19, 24, tabl. II; 1977, s. 27; 1981, s. 96, tabl. XVII:3; P. Kaczanowski 1987, s. 63; J. Rodzińska-Nowak 2006b, s. 77, ryc. 11:11).

Dla wschodniej i południowo-zachodniej części cmentarzyska charakterystyczne są żelazne sprzączki grupy H o owalnych pogrubionych ramach, typów 11 i 13, o ramach nerkowatych, typu 14 oraz żelazne i brązowe sprzączki grupy H o ramach kolistych, typów 25–28, zarówno bez, jak i ze skuwkami. Występują także egzemplarze owalne o mniej lub bardziej pogrubionych ramach, typu H9, i małych rozmiarów sprzączki typu H12; te ostatnie koncentrują się we wschodniej części nekropoli. W oby-

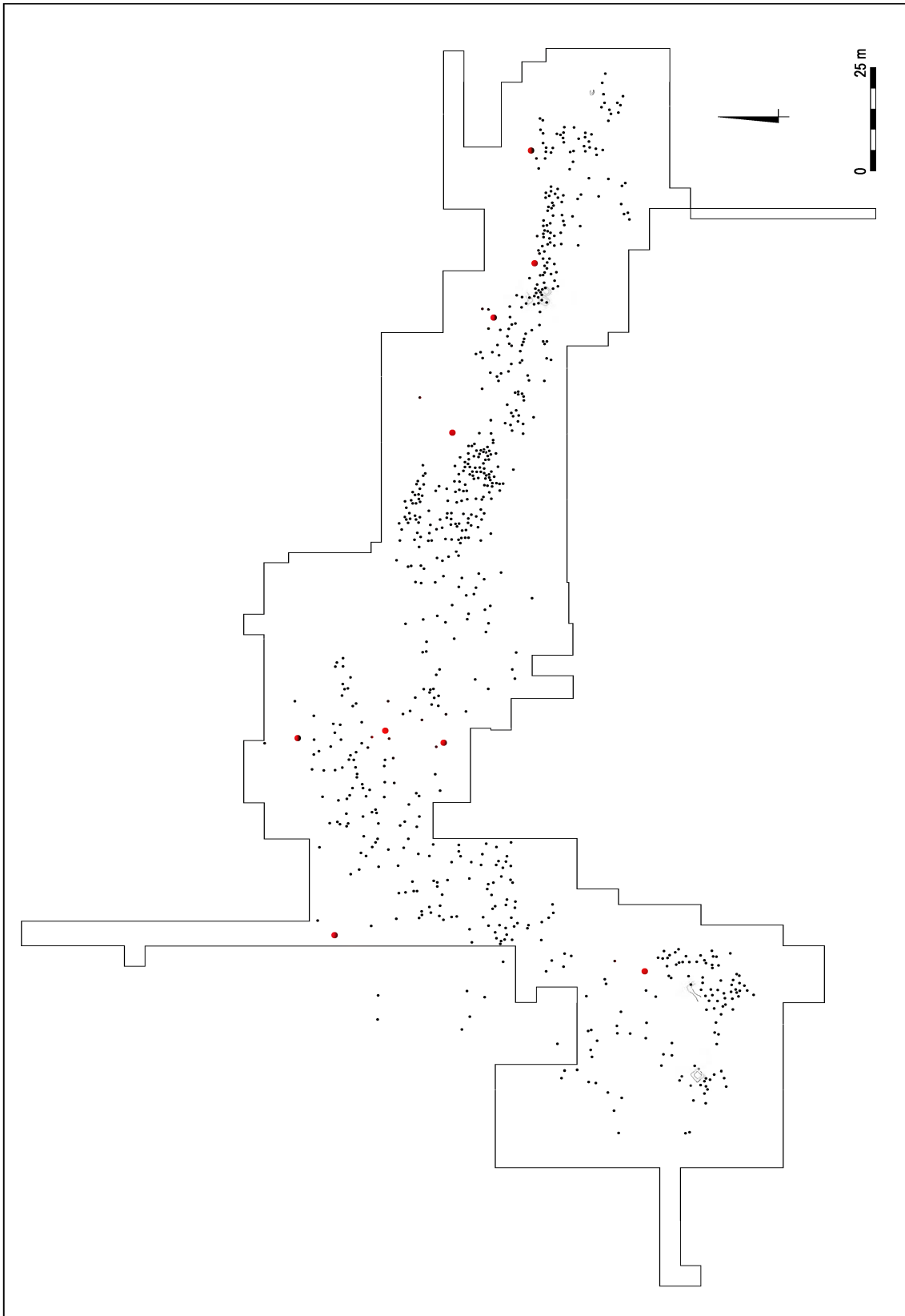
dwu omawianych peryferyjnych strefach cmentarzyska spotykane są ponadto żelazne sprzączki o pogrubionych półkolistych ramach, typu H30, natomiast jedyne jęczkowate okucie końca pasa znaleziono w jej południowo-zachodniej części (ob. 439–441, 449–454; K. Godłowski 1964a, s. 146, ryc. 2:2). Dla obu omawianych partii cmentarzyska charakterystyczne są metalowe okucia drewnianych wiader (K. Godłowski 1977, s. 195–196; por. J. Szydłowski 1984). Ponadto stwierdzono tu obecność wiorek wiaderkowatych typu III, odmiany 3 wg P. Kaczanowskiego, wiorek koszyczkowatych (K. Godłowski 1977, s. 44–45; 1981, s. 103, tabl. XVIII:3), bursztynowych wiorek ósemkowatych typu 471 wg M. Tempelmann-Mączyńskiej (1985), grzebieni trójwarstwowych, w tym unikatowego egzemplarza, którego płytki połączone zostały brązowymi rureczkami (ob. 439–441, 449–454), oraz brązowych szczypczyków. Zarejestrowano tu także tzw. krzesiwo typu stylusowego, znalezione luźno (K. Godłowski 1969a, s. 171, ryc. 3: a; A. Kokowski 2009, s. 202–203, ryc. 16), dla których to narzędzi J. Schuster zaproponował ostatnio określenie *narzędzia-przekłuwacze typu Dresden-Dobritz/Żerniki Wielkie* (J. Schuster 2011 – tam dalsza literatura), nóż tokarski i elementy tokarki (gr. 945; M. Biborski, P. Kaczanowski 2001a, s. 79, ryc. 14a–f), dwuczęściowe wędzidło pierścieniowate (nad ob. 459; K. Godłowski 1964a, s. 146, ryc. 2:1) i dolne okucie rogu do picia grupy F, typu 2 wg J. Andrzejewskiego (K. Godłowski 1960a, s. 36, tabl. II:1; J. Andrzejewski 1991, s. 40, 89).

Uzbrojenie reprezentowane jest przez pojedyncze groty broni drzewcowej typów XVI i XXII wg P. Kaczanowskiego, groty strzał (ob. 957, 987) oraz imacz o krótkich, wąskich płytkach do nitów, a także przez ostrogę z nitami na końcach ramion (ob. 322), typu H wg J. Ginalskiego, tj. typu Leuna, wariantu D wg U. Giesler (K. Godłowski 1962a, s. 300, tabl. III:1; U. Giesler 1978; J. Ginalski 1991, s. 70, ryc. 17:1). Występują tu liczne fragmenty silnie stopionych naczyń szklanych, w tym fragmenty grubościennego naczynia zdobionego szlifowanymi owalami (ob. 935; por. T. Stawiarska 1999, s. 156–157, 167, s. 271–272, nr 102, 104), a także akcesoria do gier w postaci szklanych żetonów i sześciennych kostki (np. ob. 454, 458, 957; R. Małyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000, s. 115, ryc. 1:12, 2:1–5.10.11.18).

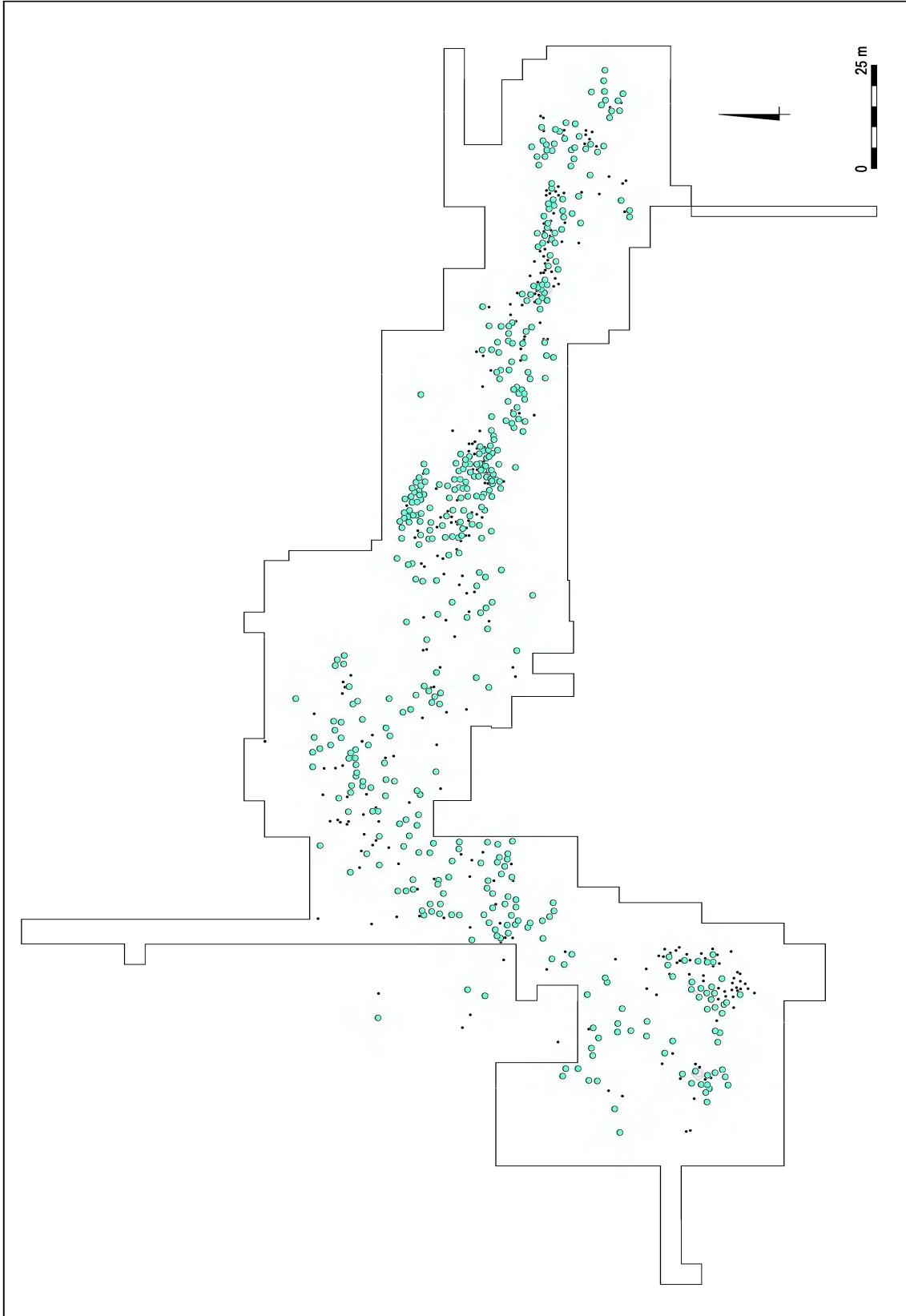
W omawianych strefach nekropoli opatowskiej nadal występuje ceramika lepiąca ręcznie, w tym także naczynia o gładkich powierzchniach, zaliczone do I grupy technologicznej (Ryc. 17). Poświadczane są tu naczynia o zaokrąglonym profilu grupy I, o profilu dwustożkowatym grupy II, garnki o esowatym profilu grupy V, miseczki grupy VI, kubki grupy VII, pucharki grupy VIII oraz czarka o niewyodrębnionym wylewie grupy IX, a także pucharki stanowiące naśladowictwa naczyń szklanych zdobionych szlifowanymi owalami. Zwraca uwagę fakt, iż w strefie wysuniętej najdalej na południowy wschód

Ryc. 15. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie małych (a) i dużych (b) obiektów warstwowych. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
Fig. 15. Opatów 1. Distribution of large- (a) and small-sized (b) cremation patches. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

Ryc. 16. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie ustryń. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
Fig. 16. Opatów 1. Distribution of fire-spots (*Ustrine*). Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

Ryc. 17. Opatów, stan. 1. Rozprzestrzenienie ceramiki ręcznie lepionej o gładkich powierzchniach. Oprac. graficzne J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski
Fig. 17. Opatów 1. Distribution of hand-built pottery with smoothed surface. Graphic design J. Zagórska-Telega, J. Andrzejowski

brak jest w ogóle znalezisk fragmentów ceramiki zdobionej ornamentem rytym w postaci krzyżujących się ukośnych bruzd, podczas gdy występują one w strefie zlokalizowanej na południowo-zachodnim krańcu nekropoli. W obydwu strefach brak jest natomiast ułamków naczyń zdobionych ornamentem dołków palcowych. Wśród ceramiki wykonanej na kole garncarskim występują licznie zwłaszcza duże, głębokie misy o krezowatym wylewie, zdobione dekoracją wyświecaną, ponadto poświadczony są dzbany oraz pucharki, a wśród nich okazy z dekoracją fałdzistą, egzemplarze stanowiące naśladownictwa szklanych pucharków ze szlifowanymi owalami, a także fragmenty naczyń z dekoracją wyświecaną (J. Rodzińska-Nowak 2010, s. 83–84, ryc. 1, 3–6).

Materiały zabytkowe pochodzące ze scharakteryzowanych wyżej stref nekropoli opatowskiej należy odnosić do IV fazy jej użytkowania, synchronizowanej z fazami C₃–D w systemie chronologii względnej. Odpowiada ona fazie V w ujęciu K. Godłowskiego (1970b). Na szczególną uwagę zasługuje zasygnalizowany już wyżej fakt, iż materiały, które wiązać można z IV fazą cmentarzyska grupują się nie tylko na jego wschodnich i południowo-zachodnich krańcach, ale występują także na północ od skupiska grobów wiązanych z II fazą użytkowania nekropoli, tj. z fazą C_{1b} (por. ryc. 2)¹⁶. W strefie tej, tj. na północ od skupiska grobów datowanych na fazę C_{1b}, poświadczony są sprzączki grupy H, typów 11 i 12 oraz 25–28, zapinki typu A.158, wariantów 1 i 4, a także metalowe okucia wiaderka drewnianych. Wśród ceramiki na uwagę zasługują liczne fragmenty naczyń wykonanych na kole garncarskim, zdobionych techniką wyświecania i wklęsłymi owalami (J. Rodzińska-Nowak 2010, s. 83–84, ryc. 6). W świetle wyników dotychczasowych badań na nekropoli opatowskiej nie wydaje się możliwe wskazanie w jej obrębie grupy materiałów zabytkowych, które można byłoby odnosić wyłącznie do późnego okresu rzymskiego, tj. do fazy C₃ w systemie chronologii względnej (por. K. Godłowski 1970b; 1992)¹⁷.

Należy również podkreślić, że w strefie cmentarzyska wysuniętej najdalej na południowy zachód stwierdzono występowanie pewnej ilości materiałów zabytkowych o pozycji chronologicznej niewątpliwie wcześniejszej niż fazy C₃–D. Potwierdzone są tu metalowe elementy skrzyneczek, a także dość liczne fragmenty ceramiki zdobionej ornamentem rytym w postaci ukośnych krzyżujących się bruzd (por. K. Godłowski 1977, s. 158; J. Rodzińska-Nowak 2006b, s. 162). Zdaje się, iż pozwala to przyjąć, że

¹⁶ Odnośnie do ponownego użytkowania starszych, uprzednio już porzuconych, stref cmentarzysk kultury przeworskiej por. uwagi T. Dąbrowskiej (2007, s. 258–259).

¹⁷ Ostatnio sugerowano możliwość wskazania materiałów zabytkowych charakterystycznych dla fazy C₃ na cmentarzysku w Mokrej (M. Biborski 2010), sugestia ta wydaje się jednak być nieco przedwczesna przy obecnym stanie badań.

południowo-zachodnie peryferie stanowiska były wykorzystywane już wcześniej. Objęcie ich w użytkowanie miało przypuszczalnie związek z wprowadzeniem nowych form obrzędów funeralnych związanych z ciepłaniem, co zapewne nastąpiło nie później niż w fazie C_{1b}.

Początki funkcjonowania cmentarzyska w Opatowie należy odnosić, jak wyżej nadmieniono, do przełomu wczesnego i młodszego okresu rzymskiego. W najstarszej, centralnej partii nekropoli dominują zabytki datowane na fazę C_{1a}, z wyróżniającym się w jej obrębie horyzontem B₂/C₁. Analogiczną sytuację zaobserwowano na większości cmentarzysk kultury przeworskiej zlokalizowanych w dorzeczu Liswarty, między innymi w Mokrej, gdzie najstarszą pozycję zajmują inwentarze zawierające zapinki grupy II i V Almgrena (M. Biborski 1998, s. 72, ryc. 8:4.5; 2010, s. 139). Na nekropoli opatowskiej występują jednak nieliczne przedmioty metalowe, a także naczynia ceramiczne, znajdujące analogie w materiałach starszych, datowanych na rozwiniętą fazę B₂ okresu wczesnorzymskiego, jak np. groty broni drzewcowej grupy V, grupy IX, odmiany 2, oraz grupy XIII wg P. Kaczanowskiego, okucia zamków skrzyneczek, reprezentujące typ poświadczony na cmentarzyskach w Kamieńczyku i Niedanowie (T. Dąbrowska 1997, s. 30, 45, tabl. LV/106:9, CI/182:6; W. Ziemińska-Odojowa 1999, s. 108–109, tabl. CCXXVIII: 639/7), czy niektóre formy naczyń ceramicznych i elementy ich wystroju. Z Opatowa nie są jednak znane zapinki charakterystyczne wyłącznie dla rozwiniętej fazy B₂, jak również uzbrojenie typowe dla 4. grupy grobów z bronią K. Godłowskiego (1992, s. 72, ryc. 2).

Kres użytkowania cmentarzyska opatowskiego przypada na początki wczesnej fazy okresu wędrówek ludów, jednakże materiały zabytkowe o takiej pozycji chronologicznej są stosunkowo nieliczne. Brak jest większej liczby zabytków typowych dla stadium D, przykładowo nie występują tu przedmioty metalowe zdobione ornamentem stempelkowym w postaci koncentrycznych kółeczek i rozetek, charakterystyczne dla stylu Untersiebenbrunn, ani fibule typu Prag. Osadnictwo w skupieniu nadlissawarciańskim trwało jednak dłużej, co poświadczają materiały z położonej nieopodal Opatowa nekropoli w Mokrej, na której znaleziono między innymi brązową sprzączkę ze skuwką typu Strzegocice-Tiszaładány-Kercz oraz sprzączkę blachowatą z wytłoczoną brązową ramą i żelaznym kolcem. Wspomniana sprzączka blachowata, odkryta z prostokątnym okuciem, stanowi przypuszczalnie lokalne naśladownictwo garniturów pasa, znanych z grobów Germanów pełniących służbę w armii rzymskiej, odkrywanych głównie na terenach między Skaldą a Wizerą (M. Biborski 2004, s. 132, ryc. 7i,j; 2010, s. 146–148, ryc. 4–6; por. H. W. Böhme 1974). Na nekropoli w Mokrej poświadczony jest także umbo zbliżone do typu Horgos (M. Biborski 2010, s. 146–148, ryc. 7:1; por. M. Biborski, P. Kaczanowski 2001b, s. 242, ryc. 4). Znaleziska te po-

zwalają odnosić najmłodszą, V fazę użytkowania cmentarzyska w Mokrej, do fazy D₁ lub nawet do fazy D₂ (M. Biorski 2010, s. 146).

Materiały z nekropoli opatowskiej są charakterystyczne dla zachodniej strefy osadnictwa kultury przeworskiej, jednak wyniki analizy stylistycznej przedmiotów metalowych oraz ceramiki ujawniły pewne kierunki kontaktów grupy ludzkiej użytkującej to cmentarzysko. Uchwycono nawiązania do tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej, podlegającej wpływom płynącym ze strony środowiska kultury wielbarskiej (por. J. Andrzejowski 2001a). Świadectwem tych powiązań na cmentarzysku w Opatowie jest obecność fibuli reprezentującej odmianę mazowiecką zapinek silnie profilowanych (ob. 58), klamerki esowatej (znal. luźne), fragmentu złotego wisiora odwrotnie gruszkowatego (ob. 827 – por. K. Godłowski 1970a, s. 250, ryc. 1f; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010b, s. 392, ryc. 1:5), garnituru do pasa wykonanego w całości z brązu (ob. 879) oraz okuć zamków skrzyneczek (ob. 258, 707), osadzanych na ściance szkatułki przy pomocy zaczepu wykutego na krótszym boku okucia, a nie za pomocą gwoździ. Zaobserwowano także pewne podobieństwa w zakresie stylu wytwórczości ceramicznej, przejawiające się w obecności trójusznych waz, z bogatą dekoracją rytą i odciskaną (np. ob. 879; por. T. Dąbrowska 1995b; 1996; J. Andrzejowski 2001a, s. 80–82, ryc. 21, 22), a także kilku waz lub czarek, lepionych ręcznie, na ażurowych nóżkach (por. ryc. 20). Takie naczynka na ażurowych nóżkach występują w rozwiniętej fazie B₂ i w początkach młodszego okresu rzymskiego na terenie Małopolski, głównie na stanowiskach zlokalizowanych wzdłuż górnej Wisły (A. Niewęglowski 1982, s. 93; J. Podgórska-Czopek, S. Czopek 1991, s. 106–107, ryc. 15). Są one poświadczane, między innymi, w inwentarzach ceramicznych z nekropoli, z których znane są też materiały zabytkowe nawiązujące do tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej, takich jak Chmielów Piaskowy i Grzybów, woj. świętokrzyskie (K. Godłowski, T. Wichman 1998, s. 32, tabl. XLVIII:32/2; K. Garbacz 2000, s. 133–134, tabl. XXXV:5.6, XXXVI:1, LXVII:6), a także Prusiek, woj. podkarpackie (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2006b, s. 64, ryc. 6; 2006c, s. 397, ryc. 4:4). Uchwycono ponadto ślad kontaktów ludności użytkującej nekropolę opatowską ze środowiskiem sarmackim, czego wyrazem może być wystrój jednego z naczyń glinianych, nietypowego dla tradycji ceramicznej kultury przeworskiej, zaopatrzonego w zoomorficzne ucha i zdobionego wzorem rytym, będącym reminiscencją dekoracji występującej w sarmackiej toreucie (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2000, s. 214–215, ryc. 1; J. Rodzińska-Nowak 2006a, s. 12–16, ryc. 1).

Interesujące rezultaty przyniosła analiza fragmentów naczyń *terra sigillata*. Należy podkreślić, iż z omawianej

nekropoli pochodzi największa seria ułamków ceramiki tej kategorii znanych z obszaru osadnictwa kultury przeworskiej. Liczba naczyń została określona na 17 egzemplarzy. W wyniku przeprowadzonej analizy zidentyfikowano warsztaty, z których one pochodzą (Lezoux, Rheinzaubern, Westerndorf, Pfaffenhofen) oraz określono ich chronologię. Ceramika *terra sigillata* wyraźnie grupuje się w zespołach datowanych na fazy C_{1a} i C_{1b} (Ryc. 8; por. A. Przychodni 1996; L. Tysler 1999, s. 66–76; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, ryc. 11). Zaobserwowano również, iż fragmenty tego samego naczynia rozproszone były niekiedy w kilku różnych grobach. Obserwacje te umożliwiają między innymi wgląd w zwyczaje związane z segregowaniem elementów wyposażenia po zakończeniu procesu kremacji w obrębie ustryny (K. Czarnecka 1990, s. 89–91; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2005, s. 185; por. J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008).

Istotne są także wyniki analizy bardzo licznej serii ceramiki odkrytej na nekropoli opatowskiej. Pomimo faktu, że znaczna część wspomnianego materiału ceramicznego jest silnie rozdrobniona i wtórnie przepalona, udało się uchwycić wyraźne zróżnicowanie w zakresie form i zdobienia naczyń glinianych, zarówno lepionych ręcznie, jak i wykonanych na kole garncarskim. Rezultaty tej analizy dostarczyły nowych danych odnoszących się do pozycji chronologicznej niektórych kategorii wyrobów ceramicznych w środowisku kultury przeworskiej. Stwierdzono między innymi że naczynia ręcznie lepione o czarnych, wygładzanych powierzchniach pozostawały, w pewnym zakresie, w użytku nieprzerwanie aż do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów (por. ryc. 17), co pozostaje w zgodzie z wynikami studiów nad ceramiką pochodzącą z osady kultury przeworskiej w Jakuszowicach (por. J. Rodzińska-Nowak 2006b, s. 177–178). Ponadto wiele form naczyń lepionych ręcznie uznać należy za wyjątkowo długotrwałe. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim naczyń o dwustożkowatym profilu grupy II, garnków esowatych grupy V oraz miseczek o zaokrąglonym lub wklęsłym dnie grupy VI. Pewną zmienność w czasie wykazują natomiast niektóre typy zdobienia naczyń. Studium stylistyczne ceramiki opatowskiej wykazało, że grupa ludzka użytkująca tę nekropolę mogła przybyć na teren dorzecza Liswarty ze Śląska lub Wielkopolski, ponieważ najwięcej analogii do form naczyń lepionych ręcznie oraz do pewnych elementów ich wystroju pochodzi ze stanowisk sepulkralnych odkrytych na wspomnianych obszarach (por. K. Godłowski 1980b, s. 150). Wyniki analizy ceramiki lepionej ręcznie pochodzącej z cmentarzyska w Opatowie stanowią dogodną podstawę dalszych badań nad zróżnicowaniem tej kategorii zabytków na całym obszarze kultury przeworskiej w młodszym i późnym okresie rzymskim oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów. Naczynia wykonane na kole garncarskim pojawiają się

w Opatowie, jak wyżej wspomniano, już w najstarszej fazie użytkowania nekropoli, w zespołach grobowych datowanych fibulami grup A.II i A.V (por. ryc. 6, 9) na fazę B₂/C₁ (ob. 745 i 808). Fakt ten potwierdza słuszność tezy, mówiącej o stosunkowo wczesnym pojawieniu się naczyń wykonanych na kole w inwentarzach kultury przeworskiej (por. K. Godłowski 1977, s. 177–182; H. Dobrzańska 1982, s. 90; 1990, s. 110; J. Rodzińska-Nowak 2006b, s. 180; 2010, s. 73). Naczynia wykonane tą techniką są obecne we wszystkich strefach opatowskiego cmentarzyska, a ich liczba wyraźnie wzrasta w późniejszych stadiach okresu rzymskiego, tj. w fazach C₂–C₃–D.

Studia nad problematyką obrządku pogrzebowego na nekropoli opatowskiej zaowocowały próbą nowej interpretacji funkcji niektórych typów obiektów, takich jak obiekty rowkowe i warstwowe (por. K. Godłowski 1969e; 1981; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2003; 2005; 2007; 2010a; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007). W najstarszej fazie użytkowania cmentarzyska, tj. na przełomie wczesnego i młodszego okresu wpływów rzymskich, dominują pochówki popielnicowe. W kolejnej, drugiej fazie, którą można synchronizować w przybliżeniu z fazą C_{1b}, liczba grobów popielnicowych zmniejsza się, a w młodszych odcinkach chronologicznych spotykane są one już tylko sporadycznie (por. ryc. 3; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 264; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269).

Analogiczne zmiany częstotliwości grobów popielnicowych obserwuje się w tym czasie na większości obszaru objętego zasięgiem kultury przeworskiej (por. K. Godłowski 1969c, s. 118; 1981, s. 116–117). Na cmentarzysku opatowskim cały czas dominują pochówki popielnicowe, określane jako czyste, nad pochówkami popielnicowymi ze zsypanymi resztkami stosu (J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 270). Zwraca uwagę, iż popielnicowy pochówek z fazy C_{1b} znajdował się pod domniemanym nasypem kurhanowym (ob. 1229; ryc. 2, 14). Grób ten odkryty został w znacznym oddaleniu – o około 15 m – od innych obiektów datowanych na starszy odcinek młodszego okresu rzymskiego, tworzących w tej części cmentarzyska zwarte skupisko (J. Zagórska-Telega 2000, s. 314; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, s. 452–453, ryc. 3). Przez cały okres użytkowania nekropoli stosowano również specyficzną postać obrządku popielnicowego, polegającą na składaniu przepalonych szczątków ludzkich w pojemniku wykonanym z surowca organicznego. Począwszy od najstarszej fazy cmentarzyska aż do schyłku jego funkcjonowania stosowano także pochówki bezpopielnicowe, jamowe. Wśród nich, podobnie jak w przypadku grobów popielnicowych, dominują obiekty bez resztek stosu (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 265; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269).

Od fazy C_{1a} na cmentarzysku opatowskim pojawiają się pochówki składane w miejscu kremacji. Należą do nich obiekty nawiązujące do idei pochówku ciałaopalnego ze stosem *in situ*, określanego w literaturze jako typ *bus-tum*, rozpowszechnionego w prowincjach państwa rzymskiego (Ryc. 5) – przepalone szczątki zmarłego znajdują się w popielnicy umieszczonej w sporych rozmiarów jamie, nad którą uprzednio budowano stos pogrzebowy (np. ob. 601, 603–606–608, 631). W jamach tych występują warstwy spalenizny i liczne węgle drzewne (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, s. 339–340; 2007, s. 265, ryc. 2; 2010a, s. 453; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269–270). Inną, specyficzną formą grobów związanych z ciałopaleniem *in situ*, poświadczoną na nekropoli opatowskiej, są obiekty rowkowe (Ryc. 13), znane głównie z innych stanowisk położonych w dorzeczu Liswarty, takich jak Żabieniec, Rybno i Mokra (K. Godłowski 1964a; 1965a; 1966a; 1969a; 1981, s. 117, ryc. 28; Z. Małek 2003; M. Biborski 2010 – tam starsza literatura), określane w literaturze mianem rowków typu żabienieckiego. W Opatowie występują zarówno „klasyczne”, czworokątne obiekty rowkowe, jak też obiekty o nieregularnym zarysie oraz rowki podłużne. Wszystkie wspomniane typy obiektów rowkowych datowane są na omawianym cmentarzysku na fazy C₂ oraz C₃–D (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, s. 333–334; 2007, s. 267; 2010a, ryc. 5; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269).

Jedną z charakterystycznych cech nekropoli opatowskiej jest obecność, począwszy już od fazy C_{1a}, tzw. obiektów warstwowych (Ryc. 15), o nieregularnych zarysach, znacznie zagłębionych, zwykle obejmujących powierzchnię kilku m², a będących pozostałościami jednorazowych aktów ciałopalenia *in situ* (np. ob. 1216; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, s. 333–334; 2007, s. 265–267, ryc. 3; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 269). Na cmentarzysku poświadczono są także warstwy ciałopalenia o miąższości 10–20 cm, zawierające dużą ilość węgla drzewnych i spalenizny, przepaloną ceramikę oraz fragmenty przedmiotów metalowych, kościanych i szklanych, a także przepalone kości ludzkie, rozproszone na powierzchni od kilku do kilkunastu m²; w ich dolnych partiach obserwowano przepaloną *in situ* ziemię. W tych obiektach warstwowych zidentyfikowano szczątki kości kilku osób. Obiekty warstwowe o znacznej powierzchni datowane są na IV fazę użytkowania cmentarzyska, synchronizowaną z fazami C₃–D. Występują one w dwóch przeciwległych partiach nekropoli: południowo-zachodniej i wschodniej (np. ob. 439–441, 449–454). Obiekty te zostały zinterpretowane jako miejsca wielokrotnego ciałopalenia na powierzchni gruntu, z których wybierano przypuszczalnie tylko część szczątków kostnych i elementów wyposażenia, w celu pochowania ich w grobie zlokalizowanym w pewnej

odległości od obiektu kremacyjnego. Potwierdzeniem tej hipotezy może być obecność w grobach, datowanych na końcowe stadia użytkowania nekropolii opatowskiej, tylko bardzo niewielkich ilości materiału kostnego (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 267, ryc. 3). Na nekropolii opatowskiej odnotowano ponadto obecność obiektów stanowiących zapewne pozostałości po miejscach wielokrotnej kremacji zwłok, tj. po ustrynach, w postaci dużych, zagłębionych w ziemię jam, oraz ślady palenisk niewielkich rozmiarów, związanych przypuszczalnie z bliżej nieokreślonymi praktykami rytualnymi podejmowanymi w obrębie cmentarzyska. Rozmieszczenie ustryn na cmentarzysku (Ryc. 16) wskazuje, iż jeden obiekt tego rodzaju związany był z określonym skupiskiem grobów (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2007, ryc. 4; 2010a, s. 456, ryc. 6).

Wyniki obserwacji poczynionych na cmentarzysku w Opatowie wskazują, iż wyraźne przemiany w ciałopalnym obrzędzie pogrzebowym zachodzące w ciągu młodszego i późnego okresu rzymskiego w kulturze przeworskiej nie miały charakteru ewolucyjnego, jak dawniej sądzono, inaczej mówiąc nie mamy do czynienia z prostym następstwem czasowym: pochówek popielnicowy – pochówek jamowy – obiekt warstwowy (por. K. Godłowski 1981). Zmiany te rozpoczęły się już na początku młodszego okresu rzymskiego, a nawet w schyłku fazy B₂ (por. M. Cieślak-Kopyt 1994; K. Garbacz 2000). W Opatowie już w najstarszej fazie użytkowania nekropolii obok grobów popielnicowych i jamowych występują obiekty typu *bustum* oraz niewielkich rozmiarów obiekty warstwowe, związane z jednorazowym ciałopaleniem *in situ*. W późniejszym czasie procesy te, jak można sądzić, ulegają intensyfikacji – pojawiają się wówczas obiekty związane z wielokrotnym ciałopaleniem *in situ* (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2003; 2007; 2010a; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007).

Ludność użytkująca cmentarzysko opatowskie praktykowała rytuał pogrzebowy, którego istotnym elementem było wkładanie do grobu, wraz ze spalonymi szczątkami zmarłego, zróżnicowanych i niekiedy dość licznych przedmiotów pochodzenia miejscowego, a nierzadko także importów rzymskich (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005 – tam zebrana literatura). Model wyposażenia grobów w znacznym stopniu uwarunkowany był płcią i wiekiem zmarłego oraz jego pozycją społeczną (K. Godłowski 1969e; 1981; T. Liana 1968; T. Dąbrowska 1988, s. 141–148; K. Czarnecka 1990, s. 42–53). Przedmioty znajdujące w grobach stanowią nie tylko przejawy kultury materialnej, ale także symbolicznej, rejestrowanej poprzez filtr rytualnych praktyk pogrzebowych, które mają swe źródło w wyobrażeniach eschatologicznych danej społeczności. Wpływały one na

wybór przedmiotów, które z pewnych względów należało złożyć wraz ze zmarłym do grobu. Lokalna społeczność stosowała, podobnie jak inne grupy ludności kultury przeworskiej, intencjonalne, rytualne niszczenie darów grobowych w trakcie ceremonii pogrzebowej. Rytuał ten praktykowano przede wszystkim wobec uzbrojenia (mieczy, grotów broni drzewcowej, metalowych okuć tarczy) i niektórych narzędzi, ale także ceramiki (K. Godłowski 1981; K. Czarnecka 1990; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 181–182 – tam dalsza literatura).

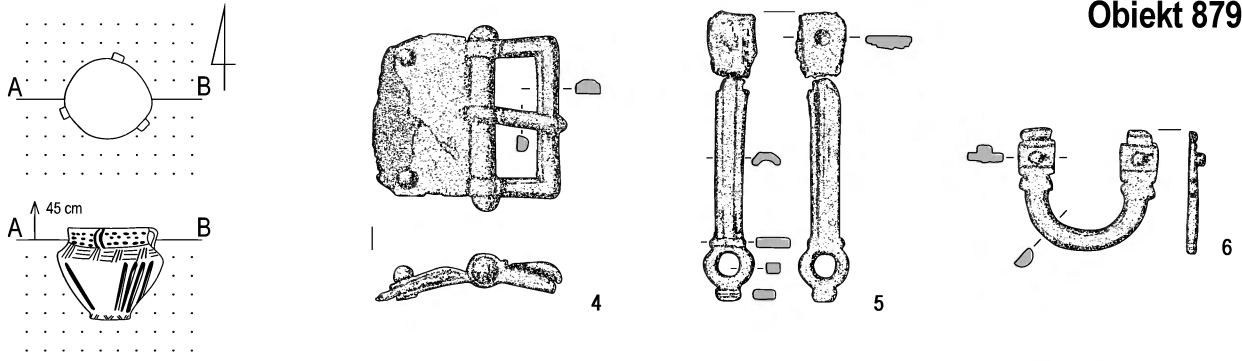
Na nekropolii opatowskiej dla wyposażenia grobów mężczyzn¹⁸ (Ryc. 11, 12, 18–20) charakterystyczne były przede wszystkim elementy uzbrojenia lub całe ich zestawy, w tym ostrogi, metalowe części stroju, takie jak zapinki różnych wariantów typu A.158, pasy z metalowymi okuciami w postaci sprzączek o ramach prostokątnych grupy G, typu 16, o ramach półkolistych grupy D, typu 17, okuć końca pasa i okuć nakładanych na jego obwód oraz tzw. osobiste wyposażenie, jak np. krzesiwa i narzędzia (np. K. Godłowski 1959a, ryc. 28, 51a; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2003, s. 266; 2010a, ryc. 9). W wyniku analizy antropologicznej materiału kostnego wyróżniono pochówki kilku mężczyzn zmarłych w klasie wieku *maturus/senilis* i *senilis* (np. ob. 160, 176 i 272; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2006a). Zmarli ci wyposażeni byli stosunkowo skromnie, a w dwóch przypadkach pochowano ich w ogóle bez wyposażenia. Ubóstwo inwentarzy grobów osób zmarłych w podeszłym wieku widoczne jest szczególnie w porównaniu z poprzednią klasą wiekową, tj. *maturus*, charakteryzującą się największym bogactwem wyposażenia grobowych w środowisku kultury przeworskiej (K. Czarnecka 1990, s. 50; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2006a).

Dla pochówek kobiet (Ryc. 11, 21, 22) charakterystyczne są części stroju w postaci zapinek grupy II, typów A.41 i A.43, grupy V, serii 8 oraz typu A.129, a także fibule typu A.158 i grupy A.VII, ozdoby, w tym różnego typu wisioriki, paciorki szklane, fragmenty siatki kolczej, przedmioty miniaturowe oraz pozostałości drewnianych szkatulek w postaci ich metalowych okuć i kluczy, oraz narzędzia, takie jak igły do szycia, szpile haczykowate, przęśliki i noże sierpikowate (K. Godłowski 1959a, ryc. 3; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2003, s. 266–267; 2010a, ryc. 8).

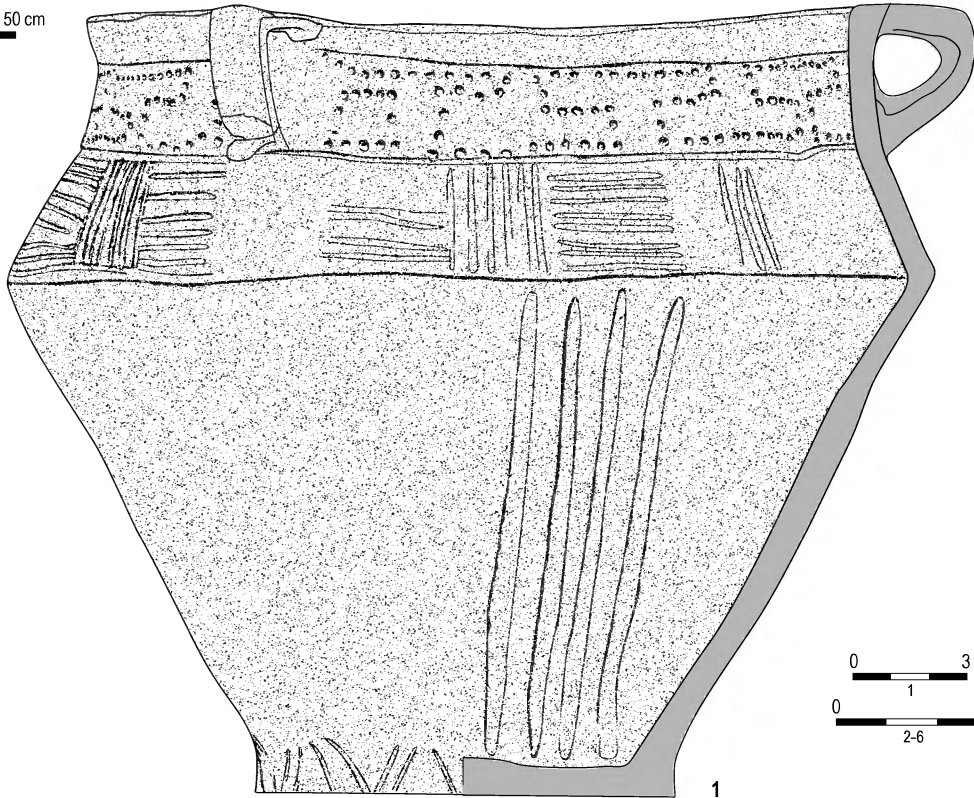
Analiza antropologiczna szczątków kostnych umożliwiła wyróżnienie na omawianym cmentarzysku także pochówek dzieci (np. ob. 49, 724, 745, 1186). Wyposaże-

¹⁸ Składamy serdeczne podziękowania Panu prof. dr. hab. Krzysztofowi Kaczanowskiemu oraz Pani dr. Anicie Szczepanek z Zakładu Antropologii Instytutu Zoologii UJ za wykonanie analiz antropologicznych szczątków kostnych odkrytych na nekropolii opatowskiej.

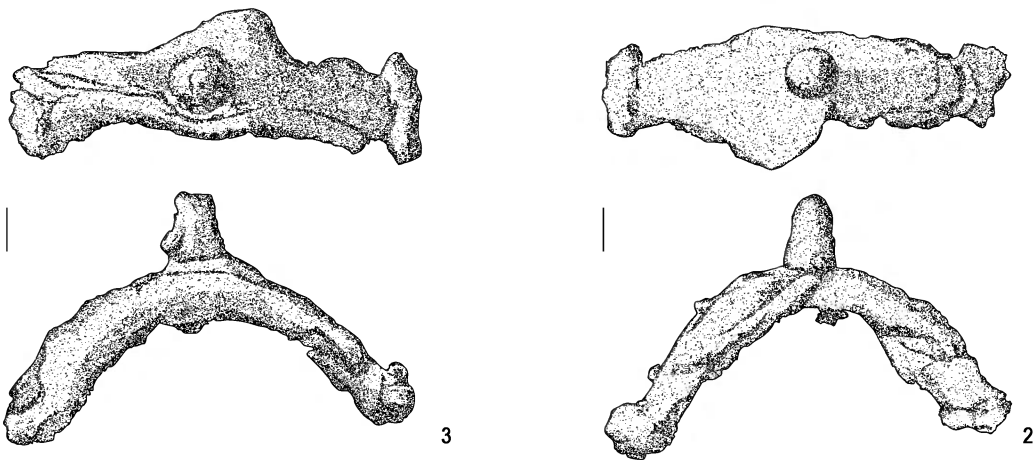
Obiekt 879

0 50 cm

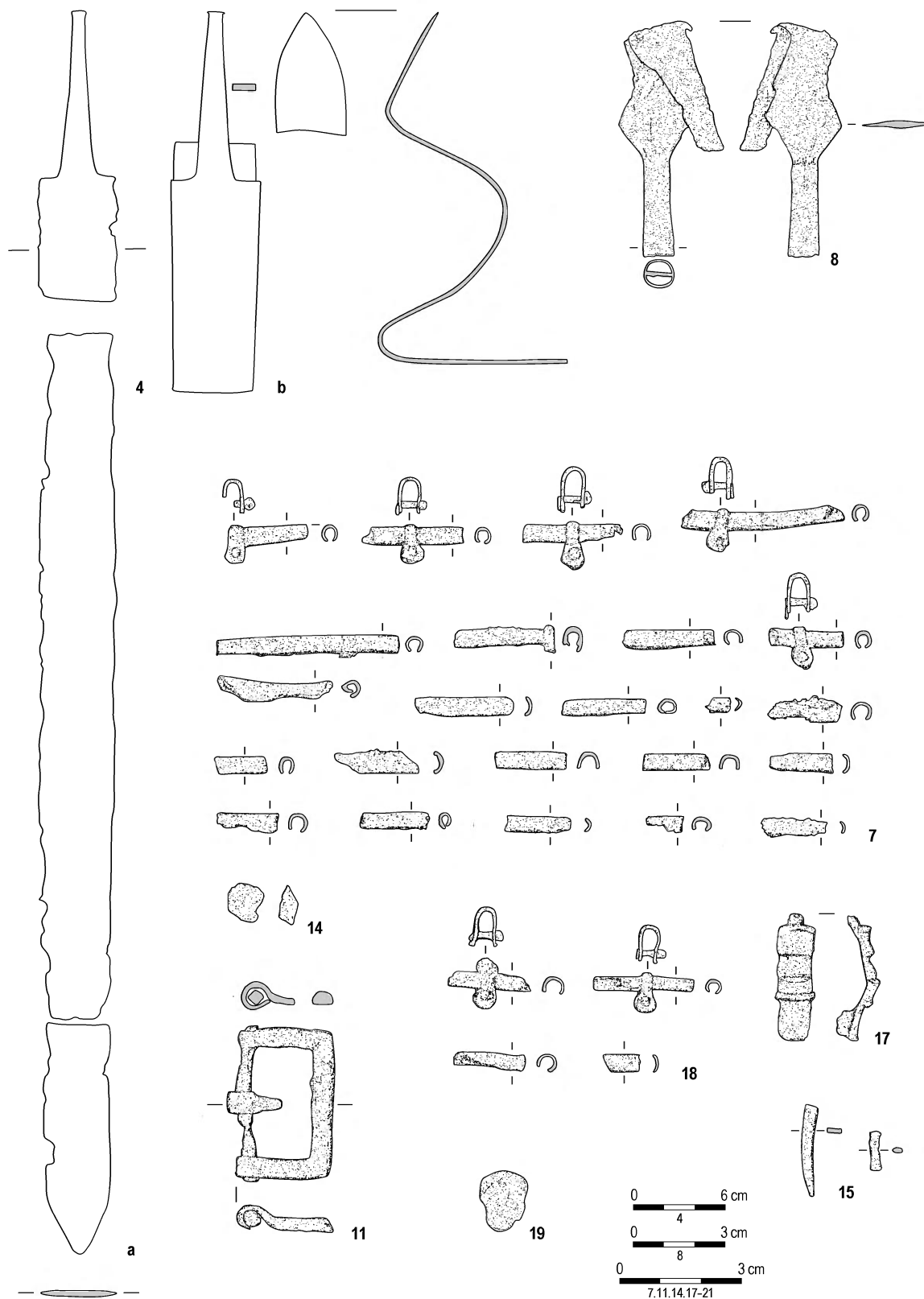

0 3 cm
1
0 3 cm
2-6

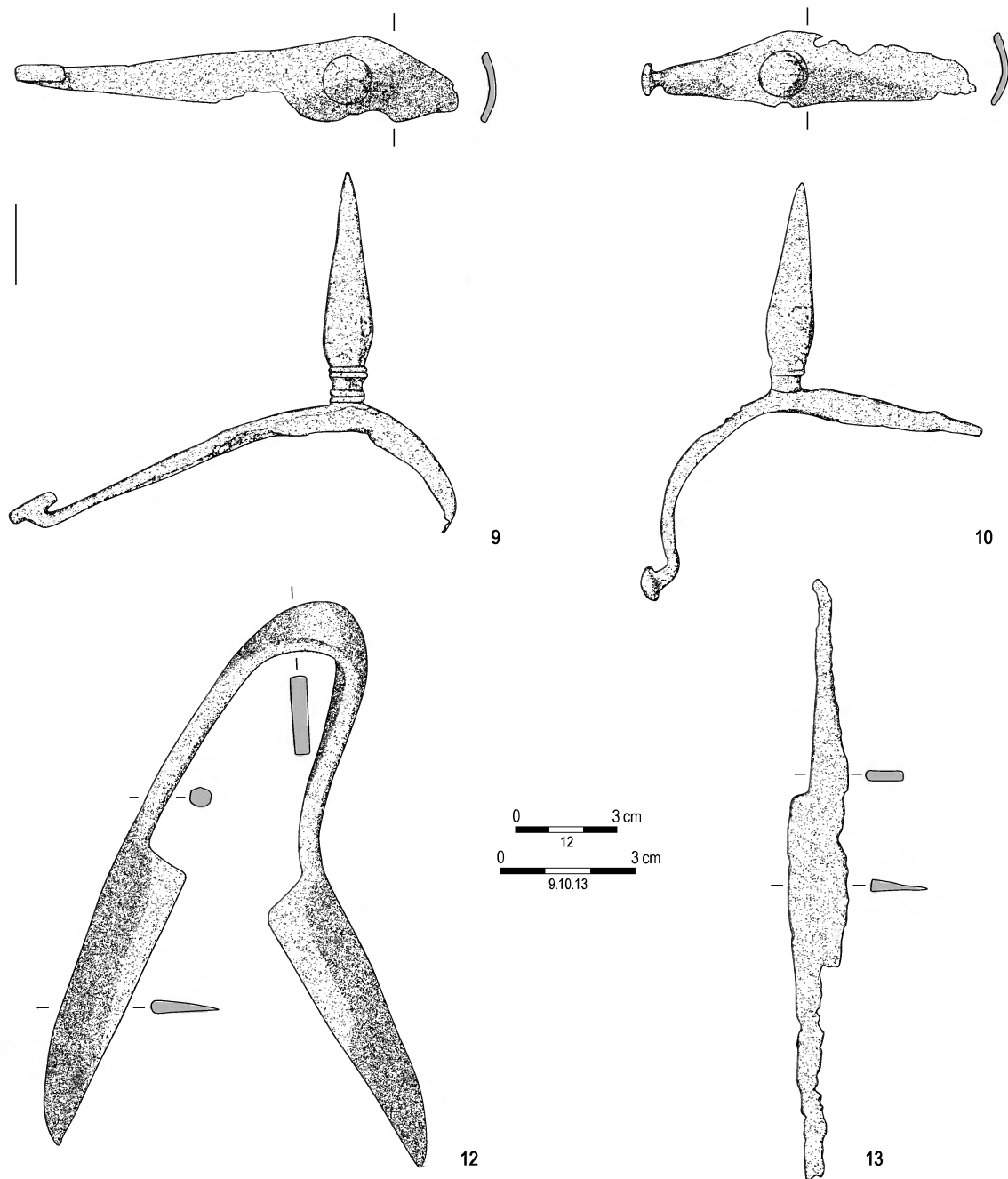
Ryc. 18. Opatów, stan. 1. Inwentarz obiektu 879. 1 – glina, 2,3 – żelazo, 4–6 – brąz. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 18. Opatów 1. Feature 879. 1 – clay, 2,3 – iron, 4–6 – bronze. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

Obiekt 722

Ryc. 19. O p a t ó w, stan. 1. Inwentarz obiektu 722 (wybór). 4.7.8.11.18 – żelazo (4b – rys. archiwalny), 14.19 – szkło, 15 – kość i żelazo, 17 – brąz. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 19. O p a t ó w 1. Feature 722 (selected finds). 4.7.8.11.18 – iron (4b – archival drawing), 14.19 – glass, 15 – bone/iron, 17 – bronze. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

Obiekt 722

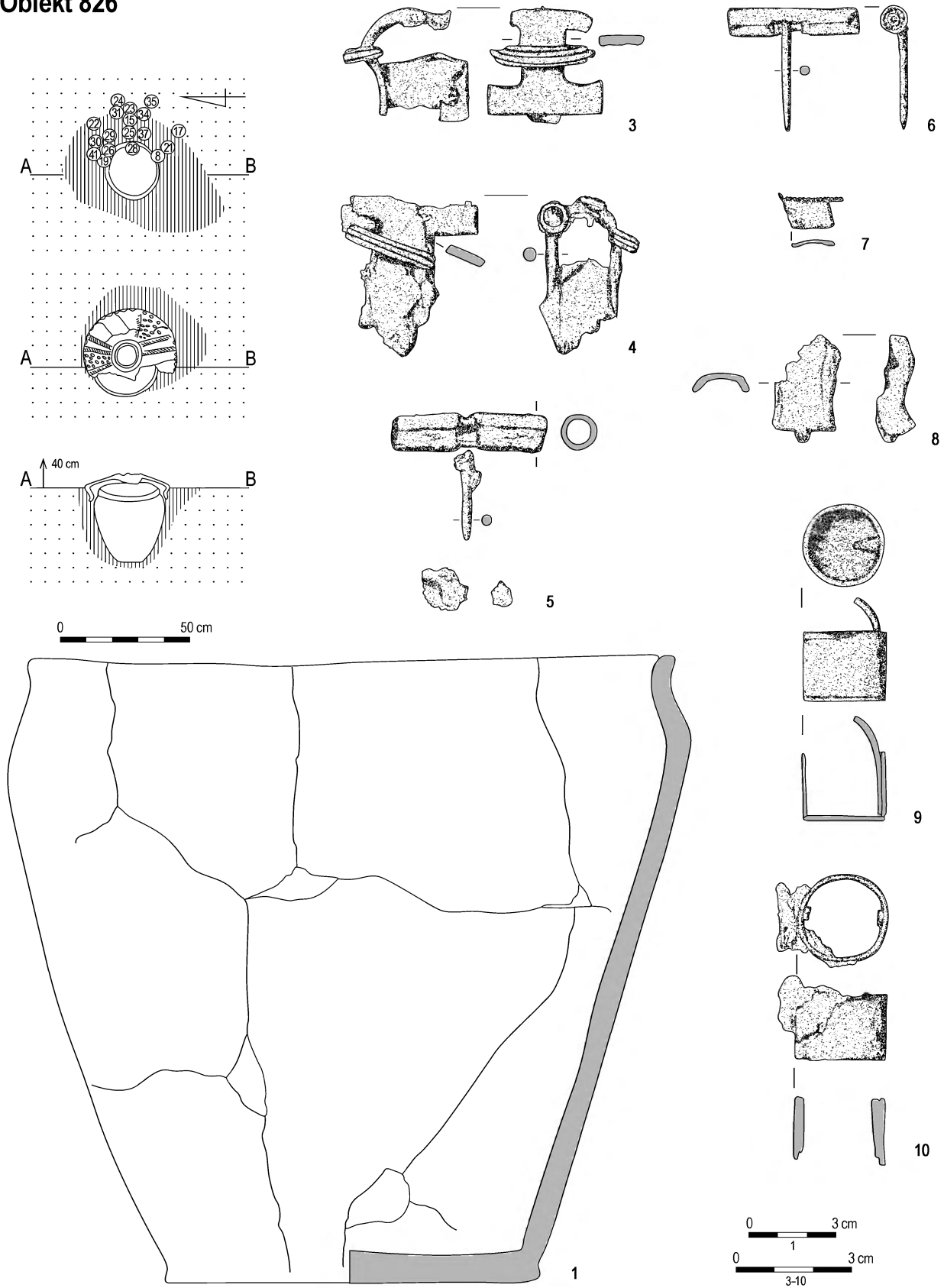

Ryc. 20. O p a t ó w, stan. 1. Inwentarz obiektu 722 (wybór). 9.10.12.13 – żelazo (12 – rys. archiwalny). Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 20. O p a t ó w 1. Feature 722 (selected finds). 9.10.12.13 – iron (12 – archival drawing). Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

nie tych grobów jest wyraźnie zróżnicowane (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2004), prawidłowością jest jednak czytelna rozbieżność w zakresie bogactwa wyposażenia pochówków dzieci najmłodszych (*infans I*) i dzieci starszych (*infans II*). W grobach dzieci zmarłych w wieku *infans I* występują stosunkowo często przedmioty określane jako archeologiczne wyznaczniki płci, np. elementy oporządzenia jeździeckiego, tj. ostrogi (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2004, ryc. 7:16–18, 12:3), przedmioty

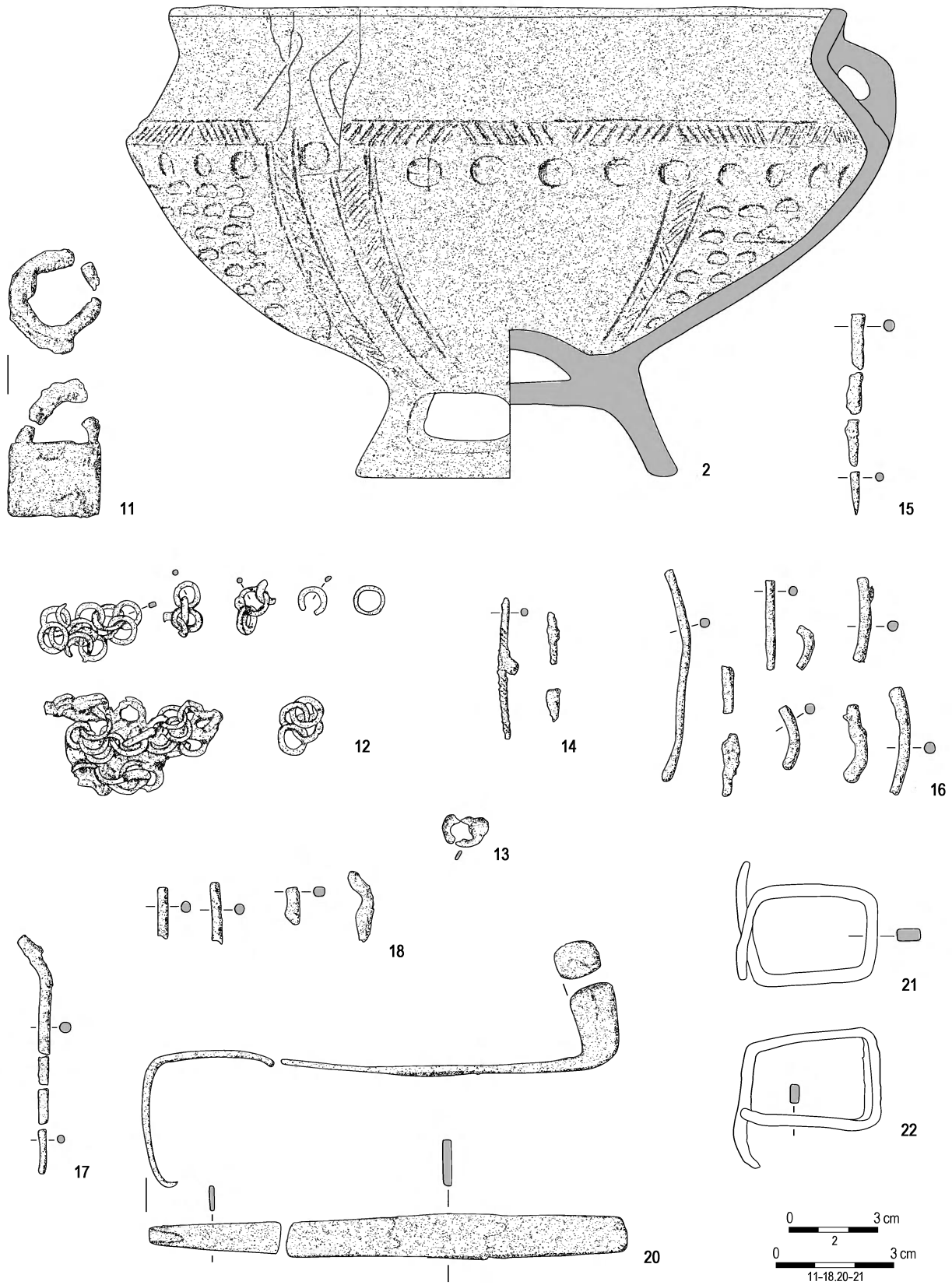
luksusowe, np. importy rzymskie i ich naśladownictwa, np. pudełczkowaty trzewik pochwy miecza z ob. 1186 lub naśladownictwo rzymskiego guza do *balteusa* z ob. 724 (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2004, ryc. 12:2, 13:2a–e), a także specyficzne kategorie zabytków, pełniące funkcję amuletów o charakterze apotropaicznym, jak np. fragmenty siatki kolczej, miniatury narzędzi i elementów uzbrojenia odkryte w ob. 49 (Ryc. 23; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2004, ryc. 10, 11). Należy stwierdzić,

Obiekt 826

Ryc. 21. Opatów, stan. 1. Inwentarz obiektu 826. 1 – glina, 3.4.7.8 – brąz, 5.6.9.10 – żelazo. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 21. Opatów 1. Feature 826. 1 – clay, 3.4.7.8 – bronze, 5.6.9.10 – iron. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

Obiekt 826

Ryc. 22. Opátów, stan. 1. Inwentarz obiektu 826. 2 – glina, 11–15.20–22 – żelazo, 16–18 – brąz. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 22. Opátów 1. Feature 826. 2 – clay, 11–15.20–22 – iron, 16–18 – bronze. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

iż wnioski te ściśle korespondują z wynikami badań prowadzonych na innych cmentarzyskach kultury przeworskiej (K. Czarnecka 1990). Przyjmuje się, iż różne reguły wyposażania dzieci wiązały się z pewnymi wierzeniami i wyobrazeniami odnoszącymi się do ich duszy, która to miała mieć naturę rodową, tzn. w istocie mogła być uznawana za duszę dorosłego przodka (K. Czarnecka 1990, s. 88). Wyobrażenia te stanowiły zapewne przyczynę, dla której pochówki najmłodszych dzieci z cmentarzyska w Opatowie oraz innych nekropoli kultury przeworskiej, są wyposażane w zróżnicowany zestaw darów grobowych typowy dla osobników dorosłych, nierzadko o wysokim statusie (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2004, s. 210).

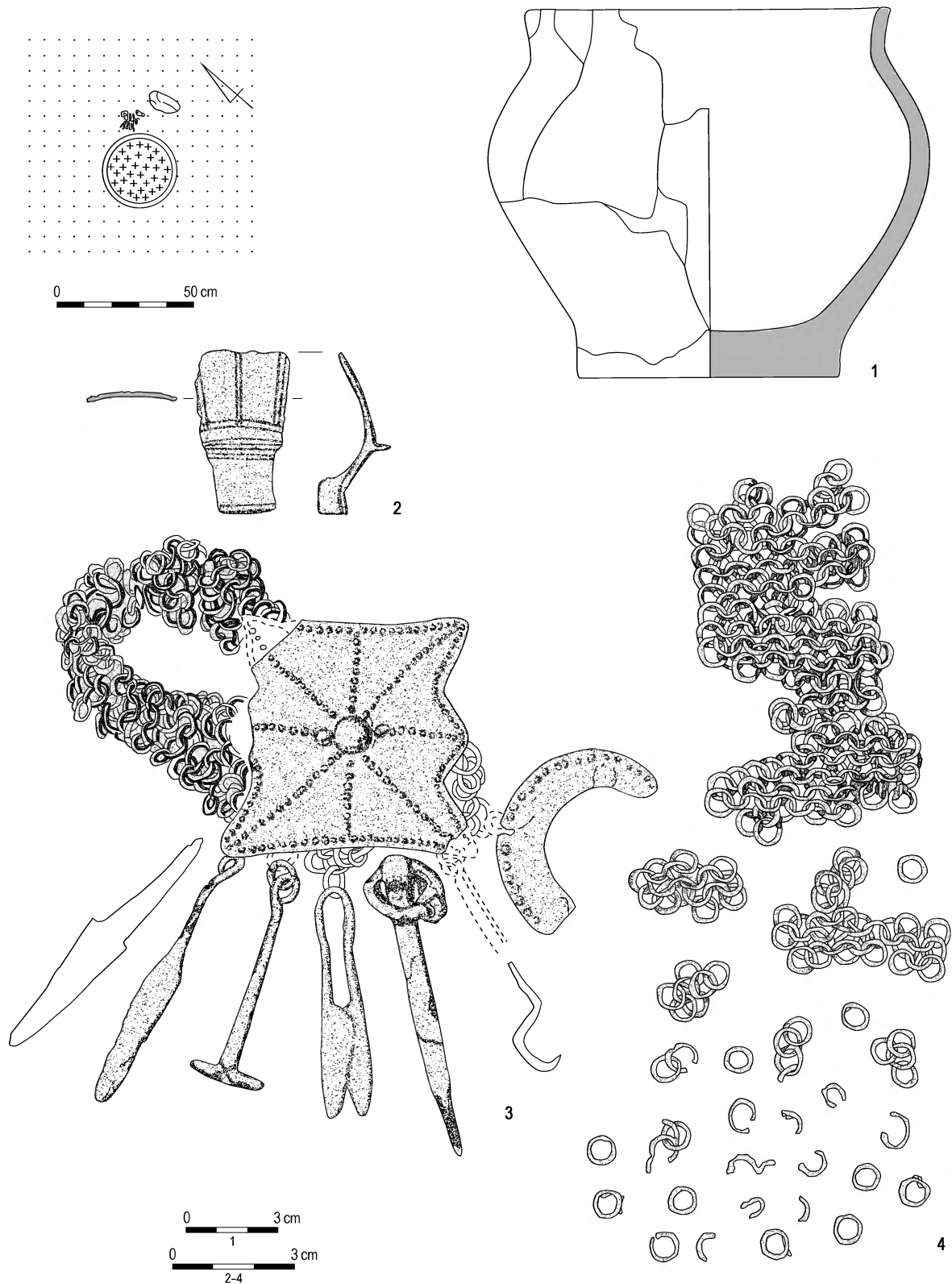
Cmentarzysko kultury przeworskiej w Opatowie dostarczyło inwentarzy grobowych reprezentujących bardzo zróżnicowane poziomy bogactwa wyposażenia. W świetle przyjętych w literaturze kryteriów większość pochówków jest wyposażona średnio i ubogo (por. K. Czarnecka 1990). Groby, które uznać można za bogato wyposażone, występują jednak we wszystkich fazach użytkowania nekropoli. Największa ich liczba przypada na jej najstarszą fazę, co jest zgodne z ogólną tendencją dotyczącą przemian w zakresie zwyczajów wyposażania zmarłych, obserwowaną w kulturze przeworskiej na przełomie wczesnego i młodszego okresu rzymskiego (K. Godłowski 1969e, s. 128–130; 1981; K. Czarnecka 1990; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 183).

Na obszarze objętym zasięgiem kultury przeworskiej w ciągu okresu rzymskiego obserwuje się wyraźne przemiany reguł wyposażania zmarłych. Podobnych spostrzeżeń dokonano w trakcie analizy materiałów zabytkowych z cmentarzyska w Opatowie. Pochówki datowane na fazę C_{1a}, wraz z horyzontem B₂/C₁, głównie popielnicowe, są stosunkowo bogato wyposażone. Od fazy C_{1b} młodszego okresu rzymskiego zaznacza się wyraźna tendencja do odchodzenia od popielnicowej formy grobu oraz do znacznego ograniczania bogactwa wyposażenia. Wspomnianemu, stopniowemu redukowaniu liczby elementów wyposażenia towarzyszyło upowszechnianie się mniej starannej formy grobu oraz zwyczaju zsypywania doń tylko części przepalonych szczątków kostnych oraz resztek stosu. Należy przypuszczać, że w ciągu młodszego i późnego okresu rzymskiego dokonała się w środowisku kultury przeworskiej pewna przemiana wyobrażeń odnoszących się do sfery eschatologicznej, wraz z którą dotychczasowa symbolika niektórych kategorii przedmiotów straciła na znaczeniu (J. Szydlowski 1964; K. Godłowski 1981, s. 120; K. Czarnecka 1990; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 184).

Bogato wyposażone pochówki kobiece na nekropoli opatowskiej dominują w I i II fazie jej użytkowania. Ich brak w III fazie wiąże się zapewne z zanikiem w ciągu fazy

C₂ zwyczaju wkładania do grobów atrybutów płci żeńskiej, typowych dla wcześniejszych stadiów chronologicznych, takich jak np. metalowe części szkatulek i kluczy, zapewne symbolizujących wysoką pozycję społeczną zmarłych kobiet, a także większej liczby ozdób i części stroju. Jedyne na analizowanym cmentarzysku domniemany grób podkurhanowy, datowany na fazę C_{1b}, charakteryzujący się szczególną obfitością wyposażenia, krył szczątki kobiety (J. Zagórska-Telega 2000). Należy natomiast zauważyć, że groby męskie wyposażone w elementy uzbrojenia występują we wszystkich fazach użytkowania nekropoli opatowskiej (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 184; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, s. 272). Pełne zestawy uzbrojenia występują jeszcze w fazie C_{1b} (miecz, okucie pochwy miecza, okucia tarczy, grot, para lub pojedyncza ostroga) i fazie C₂ (miecz, umbo, imacz, grot). Począwszy od fazy C₁ obserwuje się jednak także praktykowanie zwyczaju, polegającego na wkładaniu do grobu tylko pojedynczych metalowych elementów tarczy, np. imaczy, prawdopodobnie symbolizujących pełne zestawy uzbrojenia (por. J. Szydlowski 1964; K. Godłowski 1981, s. 117, 120; K. Czarnecka 1990; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 184). W obiektach rowkowych oraz warstwowych, dominujących w najmłodszej fazie cmentarzyska, występują zazwyczaj tylko zapinki, sprzączki, silnie przepalone fragmenty metalowych okuć drewnianych wiader, ułamki grzebieni, stopy szkła i drobne fragmenty nieokreślonych bliżej przedmiotów metalowych. Należy zauważyć, iż na cmentarzysku w Opatowie pojedyncze elementy uzbrojenia lub oporządzenia jeździeckiego pełniły niekiedy funkcje rytualne, przypuszczalnie niezależnie od płci zmarłego. Uwaga ta dotyczy grotów broni drzewcowej, intencjonalnie wbitych w jamę grobową, oraz obecności ostróg w grobach kobiet (por. T. Liana 1968, s. 381–382; K. Czarnecka 1990, s. 67–68; J. Zagórska-Telega 2000, s. 315; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 184). Przykładowo, w skład wyposażenia jednego z grobów (ob. 745), w którym kobietę zmarłą w wieku *maturus* pochowano wraz z dzieckiem w wieku *infans* I, wchodziły aż trzy ostrogi (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2004, ryc. 7:16–18). Oprócz przedmiotów pochodzenia miejscowego, jak już wyżej wspomniano, w inwentarzach pochówków na nekropoli opatowskiej znajdowały się niekiedy także importy rzymskie, wśród których najliczniej reprezentowane są fragmenty *terra sigillata* oraz ułamki stopionych naczyń szklanych i paciorków. Stopione fragmenty naczyń brązowych odkryto tylko w jednym grobie (ob. 42; kilka dalszych ich fragmentów zarejestrowano wśród znalezisk luźnych), co jest zgodne z regułami wyposażania zmarłych przyjętymi przez ludność kultury przeworskiej. Ponadto w grobach potwierdzone są szklane żetony do gry, które świadczą

Obiekt 49

Ryc. 23. O p a t ó w, stan. 1. Inwentarz obiektu 49. 1 – glina, 2 – brąz, 3,4 – żelazo. Rys. J. Zagórska-Telega, G. Telega
 Fig. 23. O p a t ó w 1. Feature 49. 1 – clay, 2 – bronze, 3,4 – iron. Drawn by J. Zagórska-Telega & G. Telega

o przejściu ze środowiska kultury prowincjonalnorzymskiej pewnych wzorów zachowań (R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000).

Wyniki analiz archeozoologicznych pozwoliły stwierdzić, iż w grobach na nekropoli opatowskiej występują przepalone szczątki zwierzęce¹⁹. Należy sądzić, iż są to ślady ofiar lub darów z pożywienia (T. Węgrzynowicz 1982, s. 224–230; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, s. 185; R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2006). Obecność kości zwierzęcych w grobach jest szczególnie częsta w dwóch pierwszych fazach użytkowania cmentarzyska, synchronicznych z fazą C₁; w tym samym czasie w grobach pojawia się także gliniana zoomorficzna plastyka figuralna (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2000, s. 214–215; J. Rodzińska-Nowak 2006a, s. 22). Na nekropoli opatowskiej nie można jednak wskazać wyraźnych prawidłowości w zakresie struktury gatunkowej i wiekowej ssaków, których kości odkrywane są w grobach, nie stwierdzono również żadnych reguł odnoszących się do struktury wieku, płci i statusu zmarłych osób, w których pochówkach kości te wystąpiły. Wydaje się, iż jedynie obecność kości ptaków w grobach związana jest wyraźniej z pochówkami dzieci i kobiet, a zwłaszcza kobiet zmarłych w młodym wieku (R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2006).

Nie można wykluczyć, iż z przyjęciem w środowisku barbarzyńskim pewnych wierzeń i obyczajów rzymskich związana jest obecność na cmentarzysku w Opatowie przepalanej rzymskiej monety (R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2003), a także fragmentu zoomorficznego dzbanka w kształcie kury lub koguta. Podobnie można tłumaczyć występowanie w grobach kości ptaków, zwłaszcza kur, albowiem w rzymskiej tradycji kury i koguty pełniły szczególną rolę jako ptactwo ofiarne, a kogut uważany był ponadto za atrybut Merkurego – przewodnika dusz w zaświatach (J. Rodzińska-Nowak 2003; 2006a).

Skupienie osadnicze kultury przeworskiej w dolnym dorzeczu Liswarty ukształtowało się, jak już nadmieniono na wstępie, na przełomie wczesnego i młodszego okresu rzymskiego. Można wysuwać przypuszczenie, iż grupy ludności tej kultury, stosunkowo liczne i wykazujące pewne oznaki zamożności, przybyły tu prawdopodobnie z terenu Górnego Śląska lub południowej Wielkopolski (por. K. Godłowski 1980b, s. 150; 1985, s. 130–131). Za powyższą sugestią zdają się przemawiać zwłaszcza dotychczasowe rezultaty studiów nad stylem ceramiki lepionej ręcznie, odkrytej na nekropoli opatowskiej. Wskazują one, iż najwięcej analogii do form naczyń, wykonanych

wspomnianą techniką, a także do poszczególnych elementów ich wystroju, pochodzi ze stanowisk sepulkralnych zlokalizowanych na wymienionych obszarach. W dotychczasowej literaturze dopuszczano także pogląd, według którego grupy ludności kultury przeworskiej mogły przywędrować na teren dorzecza Liswarty z Polski Środkowej lub też z bardziej odległych terenów (K. Godłowski 1980b, s. 150; 1985, s. 86–88), np. z obszarów położonych na wschód od środkowej Wisły, skąd zostały wyparte na skutek ekspansji plemion kultury wielbarskiej (por. M. Biborski 1998, s. 72).

Teren dorzecza Liswarty, objęty uprzednio intensywnym osadnictwem kultury łużyckiej, stanowił, jak można sądzić, region stosunkowo korzystny dla gospodarki rolno-hodowlanej. Wyniki najnowszych badań paleośrodowiskowych wskazują, iż należy się liczyć z występowaniem tam stosunkowo żyznych gleb brunatnych i płowych, a także mniej wartościowych, lecz łatwych w uprawie gleb bielicowych. Ponadto, w dolinach rzecznych, na madach średnich, glebach murszowych, a także czarnych ziemiach znajdowały się produktywne łąki, które mogły być wykorzystywane jako pastwiska (M. Fajer 2009, s. 102, 105–107).

Powyższe stwierdzenie zdają się poświadczać rezultaty badań nad paleostryfikacją społeczną grup ludności użytkujących cmentarzysko opatowskie. Badania te obejmowały studia nad zróżnicowaniem inwentarzy grobowych, a także analizę zawartości wybranych pierwiastków zachowanych w materiale odontologicznym. Na podstawie wyników tych analiz należy sądzić, iż omawiana populacja nie cierpiała poważnych niedoborów pożywienia. Wykorzystywała zarówno pokarm pochodzenia roślinnego, jak i zwierzęcego, a przedstawiciele obojga płci, niezależnie od obserwowanych różnic w charakterze wyposażenia grobowego, reprezentowali zbliżoną kondycję biologiczną.

Wynik taki może przemawiać za wyrównanym statusem społecznym kobiet i mężczyzn i zdaje się sugerować, iż była to społeczność o charakterze dość egalitarnym pod względem dostępu do głównych składników diety. Możliwa jest jednak także inna interpretacja, a mianowicie taka, iż grupa ta podlegała pewnej pauperyzacji (R. Madyda-Legutko *et alii* 2010). Obraz ten wyraźnie kontrastuje z rezultatami analogicznych analiz materiału odontologicznego z cmentarzyska grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, zlokalizowanego w obrębie tego samego stanowiska w Opatowie, w świetle których najlepsza była kondycja żywienia mężczyzn (H. Głąb, K. Szostek, A. Szczepanek 2002, s. 174; K. Szostek, H. Głąb, A. Szczepanek, K. Kaczanowski 2003).

Przeprowadzenie kompleksowych studiów nad materiałami zabytkowymi z nekropoli kultury przeworskiej w Opatowie pozwoliło uzyskać nowe dane odnoszące się do różnych aspektów kultury grup ludzkich użytkujących

¹⁹ Składamy serdeczne podziękowania Pani dr hab. Teresie Tomek z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt Polskiej Akademii Nauk w Krakowie oraz Pani mgr Danucie Makowicz-Poliszot z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie, za przeprowadzenie analizy archeozoologicznej szczątków kostnych z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie.

tę nekropolę. Przeprowadzone studia umożliwiły uściślenie datowania wielu kategorii zabytków odkrytych na cmentarzysku i bliższe rozpoznanie jego przestrzennego rozwoju, a także wnikięcie, w pewnym stopniu, w charakter przemian zachodzących w środowisku kultury przeworskiej w ciągu młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów w zakresie obrzędowości funeralnej. Uzyskano informacje odnoszące się do kondycji biologicznej społeczności chowającej swoich zmarłych na nekropoli opatowskiej oraz rozpoznano główne kierunki jej kontaktów ze światem zewnętrznym. Dane te stanowią cenne źródła do dalszych studiów, zarówno mikroregionalnych, jak i od-

noszących się do problematyki całego środkowoeuropejskiego *Barbaricum*.

Dr hab. Renata Madyda-Legutko
 Dr Judyta Rodzińska-Nowak
 Mgr Joanna Zagórska-Telega
 Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
 ul. Gołębia 11
 PL 31-007 Kraków
 rmlegutko@o2.pl
 rodzinska@interia.pl
 zagorskaster@gmail.com

BIBLIOGRAFIA

- Almgren, O.
 1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Manus-Bibliothek 32, Leipzig².
- Andrzejowski, J.
 1991 *Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i Północnej*, MSiW VI, s. 7–119.
 1992 *The Roman Period Brooches Made of Decoratively Coiled Ware*, *Barbaricum* 2, Warszawa, s. 160–186.
 1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, *Monumenta Archaeologica Barbarica* V, Kraków.
 2000 *Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkole nad Liwcem*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *SVPERIORES BARBARI. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, s. 23–47.
 2001a *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, *WA LIV* (1995–1998), s. 59–87.
 2001b *Późnorzymska zapinka z Łubnic, woj. świętokrzyskie*, *WA LV* (1999–2001), s. 55–63.
- Andrzejowski, J., Przychodni, A.
 2008 *Terra sigillata z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na zachodnim Podlasiu*, *WA LX* (2008), s. 161–178.
- Biborski, M.
 1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, *MatArch.* XVIII, s. 53–165.
 1997 *Balteusschliesse aus dem Hortfund von Łubiana, Gem. Kościerzyna, Woiw. Gdańsk, vor dem Hintergrund anderer Fundstücke dieser Art*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura przeworska. Materiały z konferencji*, *Kultura przeworska* III, Lublin, s. 245–261.
 1998 *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Mokrej, województwo częstochowskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, Katowice, s. 63–75.
 2000a *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Mokrej, województwo częstochowskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1996 roku*, Katowice, s. 85–87.
 2000b *Dalsze badania na stanowisku 8 w Mokrej, województwo częstochowskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku*, Katowice, s. 100–109.
 2001 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury przeworskiej w Mokrej, województwo częstochowskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1998 roku*, Katowice, s. 125–133.
 2002 *Ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej, województwo śląskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 1999–2000*, Katowice, s. 229–241.
 2004 *Dalsze ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej, województwo śląskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001–2002*, Katowice, s. 125–139.
 2006 *Końcowe etapy badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu rzymskiego i wczesnej fazy wędrówek ludów w Mokrej, województwo śląskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003–2004*, Katowice, s. 128–134.
 2010 *Chronologia cmentarzyska kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy*

- okresu wędrówek ludów w Mokrej na Śląsku, WA LXI (2009–2010), s. 137–151.
- Biborski, M., Ilkjær, J.
2006 *Illerup Ådal 11 & 12. Die Schwerter*, Vol. 11: Text, Vol. 12: Katalog, Tafeln und Fundlisten, Jutland Archaeological Society Publications XV:11–12, Århus.
- Biborski, M., Kaczanowski, P.
2001a *Neue römische Importe aus dem Gebiet Polens. Pyxidi aus Łędyczek, Kr. Pila*, [w:] J. Kolendo, A. Bursche, B. Paszkiewicz (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski II*, CRFB Polen, Supplement II, Warszawa, s. 69–88.
2001b *Differenzierung der spätkaiserzeitlichen und frühvölkerwanderungszeitlichen Bewaffnung im Barbaricum*, [w:] E. Istvánovits, V. Kulcsár (red.), *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th Centuries A. D.*, Aszód-Nyiregyháza, s. 235–247.
- Biborski, M., Kazior, B.
1997 *Badania sondażowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Mokrej, województwo częstochowskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku, Katowice, s. 113–117.
- Böhme, H. W.
1974 *Germanische Grabfunde des 4. und 5. Jahrhunderts zwischen Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 19, München.
- Bursche, A.
1992 *Terra Sigillata from Closed Finds North of the Carpathians*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonau-gebiet, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, s. 141–148.
- Cieślak-Kopyt, M.
1994 *Wyniki badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Brzeskach, gm. Klwów, woj. Radom*, SprArch. XLVI (1994), s. 153–168.
- Czarnecka, K.
1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzysk*, Warszawa.
1995 *The re-use of Roman military equipment in barbarian contexts. A chain-mail souvenir?*, [w:] C. van Driel-Murray (red.), *Military Equipment in Context. Proceedings of the Ninth International Roman Military Equipment Conference, Held at Leiden, The Netherlands 15th–17th*
- September 1994, „Journal of Roman Military Equipment Studies” 5 (1994), s. 245–253.
- Dąbrowska, T.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa.
1995a *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*, WA LIII/11 (1993–1994), s. 3–34.
1995b *Dwie bogato zdobione popielnice z cmentarzyska kultury przeworskiej w Kamieńczuku, woj. ostrołęckie*, [w:] A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski (red.), *Nunc de Svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata*, Warszawa, s. 103–110.
1996 *Uwagi o ornamentyce ceramiki przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich*, Studia Gothica I, Lublin, s. 111–120.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
2007 *O rozplanowaniu cmentarzysk kultury przeworskiej*, [w:] *Okres rzymski i wędrówek ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu”, Białe Blota 17–19 maja 2000 r.*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica 25, Łódź, s. 267–283.
- Dobrzańska, H.
1982 *Ceramika toczona jako wyraz zmian zachodzących w kulturze przeworskiej we wczesnej fazie późnego okresu rzymskiego*, [w:] J. Wielowiejski (red.), *Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum*, Scripta Archaeologica II, Warszawa, s. 90–98.
1990 *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie, część II*, Kraków.
- Fajer, M.
2009 *Środowisko przyrodnicze a osadnictwo pradziejowe w dorzeczu Liswarty*, [w:] L. Domańska, P. Kittel, J. Forysiak (red.), *Środowiskowe uwarunkowania lokalizacji osadnictwa, Środowisko – Człowiek – Cywilizacja 2*, Poznań, s. 101–108.
- Fraś, J.
1997 *Opracowanie materiałów archeologicznych odkrytych na st. 2 w Wąsoszu Górnym, woj. częstochowskie*, maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii UJ, Kraków.
- Garbacz, K.
2000 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. świętokrzyskie*, MSROA 21, s. 5–170.
- Gedl, M.
1966 *Dziesięć lat kompleksowych badań archeologicznych w dorzeczu Liswarty (1955–1965)*, Badania archeolo-

- giczne na Górnym Śląsku w 1965 roku, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 68, Katowice, s. 53–62.
- Gedl, M., Ginter, B., Godłowski, K.
- 1970 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, cz. I*, Zeszyty Naukowe Śląskiego Instytutu Naukowego 22, Katowice.
- 1971 *Pradzieje i wczesne średniowiecze dorzecza Liswarty, cz. II*, Zeszyty Naukowe Śląskiego Instytutu Naukowego 37, Katowice.
- Giesler, U.
- 1978 *Jünger-kaiserzeitliche Nietknopfsproren mit Dreipunkthalterung vom Typ Leuna*, Sjahr. XXXV, s. 5–56.
- Ginalski, J.
- 1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, PArch. 38 (1991), s. 53–84.
- Godłowski, K.
- 1957 *Badania cmentarzyska rzymskiego w miejsc. Opatów, pow. Kłobuck*, WA XXIV/1–2 (1957), s. 140–141.
- 1958 *Badania archeologiczne na terenie pow. Kłobuck*, WA XXV/4 (1958), s. 370–373.
- 1959a *Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck*, MatArch. I, s. 173–277.
- 1959b *Sprawozdanie z badań cmentarzyska i osady z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck, w r. 1956*, SprArch. V (1959), s. 63–70.
- 1959c *Badania w Opatowie pow. Kłobuck*, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 10, Katowice, s. 22–23.
- 1959d *Sprawozdanie z badań nad osadnictwem prehistorycznym na terenie pow. Kłobuck i Częstochowa w latach 1956–1957*, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 10, Katowice, s. 30–34.
- 1959e *Badania w Wąsoszu Górnym, pow. Kłobuck*, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 10, Katowice, s. 24.
- 1960a *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opatowie, pow. Kłobuck, w 1957 r.*, SprArch. IX (1960), s. 31–41.
- 1960b *Opatów 1 – tombe a urne cineraire n° 49, 147*, InvArch. Pologne IV, Łódź, Pl. 29, 30.
- 1962a *Ein Gräberfeld aus der späten Kaiserzeit in Opatów, Kreis Kłobuck*, „Archaeologia Polona” 4, s. 295–305.
- 1962b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1959 w Opatowie pow. Kłobuck*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w latach 1959–1960, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 32, Katowice, s. 75–76.
- 1962c *Sprawozdanie z badań sondażowych i powierzchniowych w powiatach Kłobuck i Częstochowa w roku 1960*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w latach 1959–1960, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 32, Katowice, s. 121–124.
- 1962d *Badania nad osadnictwem kultury przeworskiej na terenie powiatu Kłobuck*, [w:] W. Błaszczyk (red.), *Z pradziejów regionu częstochowskiego*, Częstochowa, s. 30–41.
- 1964a *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opatowie, pow. Kłobuck, w 1962 roku*, SprArch. XVI (1964), s. 142–148.
- 1964b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w dorzeczu Liswarty w latach 1962–63*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1963 roku, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego 46, Katowice, s. 100–103.
- 1965a *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Opatowie, pow. Kłobuck, stanowisko I, w 1963 roku*, SprArch. XVII (1965), s. 158–164.
- 1965b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w dorzeczu Liswarty*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1964 roku, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego Katowice 57, s. 47–50.
- 1966a *Badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Opatowie, pow. Kłobuck, w 1964 roku*, SprArch. XVIII (1966), s. 141–147.
- 1966b *Badania wykopaliskowe na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich w Walenczowie i Rybnie, pow. Kłobuck, w 1964 roku*, SprArch. XVIII (1966), s. 150–151.
- 1968a *The study of the period of Roman influences in the Liswarta basin (Rybno, Żabieniec, Opatów)*, RArch. de 1967, Kraków, s. 19–21.
- 1968b *Opatów, pow. Kłobuck*, Inf.Arch. 1967, Warszawa, s. 175.
- 1969a *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty w latach 1965–1966*, SprArch. XX (1968), s. 167–184.
- 1969b *Kontynuacja badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty (Rybno, Żabieniec, Opatów)*, SprArch. XXI (1969), s. 135–152.
- 1969c *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Opatowie, pow. Kłobuck*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w 1966 roku, Zeszyty Naukowe Śląskiego Instytutu Naukowego 13, Katowice, s. 38–41.
- 1969d *Opatów, district of Kłobuck (A cemetery of the Lusatian culture and the Roman period)*, RArch. de 1968, Kraków, s. 42–47.
- 1969e *Kultura przeworska na Górnym Śląsku*. Katowice-Kraków.
- 1970a *Odkrycie dalszych grobów na cmentarzysku kultury lужицkiej i z okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck*, SprArch. XXII (1970), s. 243–251.
- 1970b *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, ZNUJ CCXVII = Prace Archeologiczne 11, Kraków.
- 1970c *Opatów, district of Kłobuck (A cemetery of the Lusatian culture and the Roman period)*, RArch. de 1969, Kraków, s. 26–32.
- 1971a *Opatów, district of Kłobuck (A cemetery of the Lusatian culture and a cemetery and settlement of the Roman period)*, RArch. de 1970, Kraków, s. 32–37.
- 1971b *Sprawozdanie z badań nad osadnictwem okresu rzymskiego w dorzeczu Liswarty w latach 1966–1970*, Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo katowickie za lata 1966–1970, Katowice, s. 24–35.
- 1972 *Opatów, district of Kłobuck (A cemetery and a settlement of the Lusatian culture and the Roman period)*, RArch. de 1971, Kraków, s. 26–31.
- 1973a *Opatów, district of Kłobuck (A cemetery of the Lusatian*

- culture and of the Roman period), RArch. de 1972, Kraków, s. 36–39.
- 1973b *Opatów, pow. Kłobuck*, Inf.Arch. 1972, Warszawa, s. 76–77.
- 1976 *Opatów, woj. częstochowskie, stan. 1*, Inf.Arch. 1975, Warszawa, s. 144–145.
- 1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku, Część II*, MSiW IV, s. 7–237.
- 1978 *Opatów, Gemeinde Opatów, Woiwodschaft Częstochowa (Ein Gräberfeld der jüngeren Kaiserzeit)*, RArch. de 1977, Kraków, s. 24–33.
- 1979 *Inkrustowany, prowincjonalnorzymski trzewik pochwy miecza z Opatowa, woj. częstochowskie*, PMMAE 25 (1978), s. 141–154.
- 1980a *Zur Frage des Miniaturgeräts in der Przeworsk-Kultur*, [w:] Th. Krüger, H.-G. Stephan, G. Korbel (red.), *Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas* (Festschrift K. Raddatz), Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens 16, Hildesheim, s. 85–100.
- 1980b *Przemiany zasiedlenia na Wyżynie Głubczyckiej i w dorzeczu Liswarty w okresie lateńskim, rzymskim i początkach wczesnego średniowiecza*, APolski XXV/1 (1980), s. 131–166.
- 1981 *Kultura przeworska*, [w:] *Prahistoria Ziem Polskich V*, s. 57–135.
- 1982 *Północni barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle archeologii*, [w:] J. Wielowiejski (red.), *Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum*, Scripta Archaeologica 2, Warszawa, s. 48–80.
- 1983 *Opatów, woj. częstochowskie, stanowisko 1*, Inf.Arch. 1982, Warszawa, s. 165–166.
- 1984 *Opatów, woj. częstochowskie, stanowisko 1*, Inf.Arch. 1983, Warszawa, s. 129.
- 1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław.
- 1986 *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa, Gemeinde Opatów (Gräberfeld der Lausitzer Kultur and der jüngeren Kaiserzeit)*, RArch. de 1984, Kraków, s. 36–39.
- 1994 *Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege*, [w:] H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (red.), *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1, Brno, s. 115–128.
- 1995 *Die ältere Kaiserzeit in der Umgebung von Kraków*, [w:] J. Tejral, K. Pieta, J. Rajtár (red.), *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauebiet vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR 3, Brno-Nitra, s. 83–102.
- Godłowski, K., Madyda, R.
1976 *Opatów, Province of Częstochowa (A cemetery of Lusatian Culture and of the Roman period)*, RArch. de 1975, Kraków, s. 33–39.
- Godłowski, K., Wichman, T.
1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*, Monumenta Archaeologica Barbarica VI, Kraków.
- Ilkjær, J.
1990 *Illerup Ådal 1 & 2. Die Lanzen und Speere, Vol. 1: Textband, Vol. 2: Tafelband*, Jysk Jutland Archaeological Society Publications XXV:1–2, Århus.
- Jonakowski, M.
1996 *Komplet narzędzi do krzesania ognia w kulturze przeworskiej ze szczególnym uwzględnieniem krzesiw sztabkowatych*, [w:] W. Nowakowski (red.), *CONCORDIA. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 93–104.
- Kaczanowski, P.
1987 *Drochlin. Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich*, ZNUJ DCCCXXVIII = *Prace Archeologiczne* 40, Kraków.
- 1992 *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum*, Rozprawy Habilitacyjne UJ 244, Kraków.
- 1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Klasyfikacje zabytków archeologicznych I, Kraków.
- Kokowski, A.
2009 *Kontinuität und Diskontinuität der Besiedlung in den jüngeren vorrömischen Eisenzeit und in der römischen Kaiserzeit am Beispiel des Hrubieszów-Beckens*, Přehled Výskumů 50, s. 181–212.
- Kondracki, J.
1994 *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa.
- Kubiak, H.
2000 *Anhang*, [w:] R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega, *Einige Bemerkungen über die Spielsteine aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur am Beispiel des Fundmaterials aus dem Gräberfeld von Opatów, Woiw. Śląskie*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, Řada A – Historie, LIV/1–4 (2000), s. 107–122.
- Liana, T.
1968 *Niektóre zwyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej*, WA XXXIII/3–4 (1968), s. 381–385.
- 1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4 (1970), s. 429–491.
- Machajewski, H.
1998 *Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas*, [w:] J. Kunow (red.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5 [wyd. 2002], Wünsdorf, s. 187–196.
- Madyda-Legutko, R.
1986 *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der*

frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum, B.A.R. Int. Series 360 (wyd. 1987), Oxford.

- Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J.
2008 *Uwagi o chronologii i funkcji naczyń trójnożnych z terenu kultury przeworskiej*, [w:] A. Błażejowski (red.), *Labor et Patientia. Studia archaeologica Stanisłao Pazda dedicata*, Wrocław, s. 265–274.
- Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J., Zagórska-Telega, J.
2000 *Unikatowe naczynie z cmentarzyska w Opatowie, woj. śląskie, stan. 1. Uwagi na temat plastyki zoomorficznej występującej na ceramice kultury przeworskiej w okresie rzymskim*, [w:] J. Rydzewski (red.), *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, Kraków, s. 209–220.
2002 *Pozostałości miejsc kremacji z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*, [w:] J. Andrzejowski et alii (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 333–352.
2003 *Obrządek pogrzebowy a pleć zmarłego. Uwagi na podstawie analizy materiałów archeologicznych z najstarszej fazy cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna*, Funeralia Lednickie 5, Poznań, s. 263–271.
2004 *Pochówki dzieci z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie – próba interpretacji*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Dusza ma-luczka a strata ogromna*, Funeralia Lednickie 6, Poznań, s. 199–215.
2005 *Uwagi na temat reguł wyposażania zmarłych w kulturze przeworskiej w okresie rzymskim*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Do, ut des - dar, pochówek, tradycja*, Funeralia Lednickie 7, Poznań, s. 181–188.
2006a *Starość nie radość – pochówki osobników w wieku senilis z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Starość – wiek spełnienia*, Funeralia Lednickie 8, Poznań, s. 121–125.
2006b *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanok, Rocznik Przemyski XLII/2, Archeologia (2006)*, s. 59–67.
2006c *Prusiek, pow. sanocki, stan. 25. Pierwsze cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w polskich Karpatach*, WA LVIII (2006), s. 394–400.
2007 *Organizacja przestrzenna cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko późnośredniowieczne człowieka*, Funeralia Lednickie 9, Poznań, s. 263–271.
2010a *Das Gräberfeld der Przeworsk-Kultur von Opatów, Fst. 1. Forschungsprobleme*, [w:] U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska (red.), *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005-2008*, Nordiske Fortidsminder C/7, København-Warszawa, s. 449–470.
2010b *Złote wisiorki z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, gm. Sanok*, [w:] A. Urbaniak et alii (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina II, Łódź-Warszawa, s. 387–395.
- Madyda-Legutko, R., et alii
2010 R. Madyda-Legutko, K. Szostek, H. Głąb, A. Szczepanek, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega, *Paleostrygrafia społeczna ludności kultury przeworskiej w świetle wyników studiów nad zróżnicowaniem inwentarzy grobowych oraz analiz chemicznych materiału odontologicznego na przykładzie cmentarzyska w Opatowie, stan. 1*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Tak więc po owocach poznać ich*, Funeralia Lednickie 12, Poznań, s. 353–360.
- Madyda-Legutko, R., Zagórska-Telega, J.
2000 *Einige Bemerkungen über die Spielsteine aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur am Beispiel des Fundmaterials aus dem Gräberfeld von Opatów, Woiw. Śląskie*, „Sborník Národního Muzea v Praze”, Řada A – Historie, LIV/1–4 (2000), s. 107–122.
2003 *Znaleziska monet rzymskich ze stanowisk kultury przeworskiej położonych w dorzeczu Liswarty*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 285–299.
2006 *Szczątki zwierzęce z ciałopalnego cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, woj. śląskie, stanowisko 1 – komentarz archeologa*, [w:] L. Kostuch, K. Ryszewska (red.), *Zwierzę jako Sacrum*, tom I, Kielce, s. 27–40.
- Małek, Z.
2003 *Kłobuck-Zakrzew stan. 2 (Rybno stan. 1), Walenczów stan. 10. Cmentarzyska kultury przeworskiej w dorzeczu Liswarty*, maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii UJ, Kraków.
- Mączyńska, M.
1972 *Badania zespołu osad z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. Kłobuck*, SprArch. XXIV (1972), s. 121–128.
1982 *Opatów, Woiwodschaft Częstochowa, Gemeinde Opatów, Fundstelle 6*, RArch. de 1980, Kraków, s. 30–34.
2003 *Die sogenannten „sarmatischen” Fibeln in Mittel- und Osteuropa*, [w:] C. von Carnap-Bornheim (red.), *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtliches Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe 1 = Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 13, Neumünster, s. 303–332.
2006 *Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy serii wschodniej Oscara Almgrena*, WA LVIII (2006), s. 159–184.
- Niewęglowski, A.
1982 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gościeradowie, gm. loco, woj. Tarnobrzeg*, SprArch. XXXIII (1981), s. 61–98.

- Nosek, S.
1939 *Kampania wykopaliskowa krakowskiego ośrodka prehistorycznego w roku 1938*, ZOW XIV/1–2, s. 23–27.
- 1946 *Wyniki badań prowadzonych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Opatowie powiat częstochowski*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska I/4, Lublin, s. 229–332.
- Olędzki, M., Teske, G.
2004 *Materiały ze zniszczonego cmentarzyska kultury przeworskiej w Gorzycach Wielkich (stanowisko 5) woj. wielkopolskie oraz uwagi na temat fibul A.VI, 1 odmiany A.158/162*, [w:] M. Olędzki, J. Skowron (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy*, tom 1, Łódź, s. 147–164.
- Podgórska-Czopek, J., Czopek, S.
1991 *Materiały z osad kultury łużyckiej i kultury przeworskiej ze stan. 1 w Tarnobrzegu-Zakrzowie*, MSROA 1980–1984, Rzeszów, s. 71–114.
- Przychodni, A.
1996 *Znaleziska terra sigillata z terenu Małopolski*, maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Instytutu Archeologii UJ, Kraków.
- Raddatz, K.
1957 *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Offa-Bücher 17, Neumünster.
- Rau, G.
1972 *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 3, s. 109–214.
- Reyman, T.
1939 *Sprawozdania z dotychczasowych badań na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Opatowie pow. częstochowski*, „Sprawozdania PAU” XLIV/3, s. 118–119.
- 1945 *Dwa groby z okresu rzymskiego w Opatowie pow. częstochowski*, „Światowit” XVIII (1939–1945), s. 165–177.
- Rodzińska-Nowak, J.
2003 *Plastyczne wyobrażenia koguta z terenu kultury przeworskiej i ich domniemana symbolika*, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 335–342.
- 2006a *Zoomorficzna plastyka figuralna z cmentarzyska kultury przeworskiej*, [w:] L. Kostuch, K. Ryszewska (red.), *Zwierzę jako Sacrum*, tom I, Kielce, s. 11–25.
- 2006b *Jakuszowice, stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, ZNUJ = Prace Archeologiczne 61, Kraków.
- 2010 *Uwagi o chronologii ceramiki wykonanej na kole garncarskim w kulturze przeworskiej w świetle wyników analizy materiałów zabytkowych z osady w Jakuszowicach, woj. świętokrzyskie i cmentarzyska w Opatowie, woj. śląskie*, [w:] H. Machajewski, B. Jurkiewicz (red.), *Ceramika rzemieślnicza jako źródło do badań nad zróżnicowaniem garncarstwa kultury przeworskiej*, Pułtusk, s. 71–87.
- Rodzińska-Nowak, J., Zagórska-Telega, J.
2007 *Uwagi na temat obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*, [w:] *Okres rzymski i wędrówek ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu”*, Białe Błota 17–19 maja 2000 r., Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica 25, Łódź, s. 267–283.
- Rutkowski, B.
1960 *Terra sigillata znalezione w Polsce*, Wrocław.
- Schuster, J.
2006 *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, WA LVIII (2006), s. 101–120.
- 2011 *Przekłuwacze typu Dresden-Dobritz/Żerniki Wielkie. Uwagi na temat narzędzi z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*, WA LXII (2011), s. 61–78.
- Stawiarska, T.
1999 *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. Studium archeologiczno-technologiczne*, Warszawa.
- Szczepanek, A., Jarosz, P.
2005 *Dary w pochówkach z epoki brązu na cmentarzysku w Opatowie, pow. Kłobuck, woj. śląskie* [w:] W. Dzie duszycki, J. Wrzesiński (red.), *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*, Funeralia Lednickie 7, Poznań, s. 149–154.
- 2006 *Pochówki osób w sędziwym wieku na cmentarzysku z epoki brązu w Opatowie, woj. śląskie* [w:] W. Dzie duszycki, J. Wrzesiński (red.), *Starość – wiek spełnienia*, Funeralia Lednickie 8, Poznań, s. 101–105.
- Szczepanek, A., Jarosz, P., Wieczorek - Szm al, M.
2004 *Pochówki dzieci z cmentarzyska kultury łużyckiej w Opatowie, stan. 1, pow. Kłobuck, woj. śląskie*, [w:] W. Dzie duszycki, J. Wrzesiński (red.), *Dusza małuczka a strata ogromna*, Funeralia Lednickie 6, Poznań, s. 259–262.
- 2010 *Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Opatowie (stanowisko 1), woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007–2008, Katowice, s. 80–83.
- Szczepanek, A., Wieczorek, M.
1999 *Cmentarzysko z epoki brązu w Opatowie, stanowisko 1, woj. częstochowskie. Zarys badań prowadzonych w latach 1938–1998*, Zeszyty Muzeum Częstochowskiego, Archeologia 3, Częstochowa, s. 43–53.
- Szczepanek, A., Wieczorek - Szm al, M., Jarosz, P.
2002 *Obrządek pogrzebowy na birytualnym cmentarzysku z epoki brązu w Opatowie, pow. Kłobuck, woj. śląskie*,

- [w:] J. Wrzesiński (red.), *Popiół i kość*, Funeralia Lednickie 4, Sobótka-Wrocław, s. 361–372.
- 2003 *Pochówki kobiet i mężczyzn na cmentarzysku kultury lużyckiej w Opatowie, pow. Kłobuck, woj. śląskie*, [w:] W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna*, Funeralia Lednickie 5, Poznań, s. 257–261.
- Szydłowski, J.
- 1964 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław.
- 1984 *Naczynia drewniane w późnej starożytności na ziemiach polskich*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 645, Katowice.
- Tempelmann-Maczyńska, M.
- 1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz am Rhein.
- Tyszyler, L.
- 1999 *Terra sigillata na ziemiach Polski, część I: Tekst, część II: Katalog i tablice*, Acta Archaeologica Lodziensia 43 i 44, Łódź.
- Węgrzynowicz, T.
- 1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa.
- Zagórska-Telega, J.
- 2000 *Bogaty pochówek kobiety na cmentarzysku kultury przeworskiej w Opatowie, stanowisko 1, woj. śląskie*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *SUPERIORES BARBARI. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków, s. 313–326.
- Ziemlińska-Odojowa, W.
- 1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.

ON THE CHRONOLOGY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE PRZEWORSK CULTURE CEMETERY AT OPATÓW, SITE 1, SILESIAN VOIV.

SUMMARY

On the turn of the Early and Younger Roman Period, i.e. during the latter half of the 2nd c. AD, a settlement micro-region took form in the basin of the Liswarta R. The area was investigated by Professor Kazimierz Godłowski from the Chair of Archaeology Jagiellonian University (now, Institute of Archaeology) in 1956–1983 in a project of wide-scale excavation (Fig. 1) focusing mainly on the extensive cemetery at Opatów, site 1, comm. *loco*, distr. Kłobuck, Silesian voivodeship (former Częstochowa voiv.). The site had been excavated for the first time in 1938 by two archaeologists from Cracow: Tadeusz Reyman (1939; 1945) and Stefan Nosek (1939; 1946).

For the time being the cemetery at Opatów is the largest fully investigated burial site of the Przeworsk Culture people. It owes its exceptional character to its intelligible horizontal stratigraphy, evidence on several different forms of cremation burial and also its grave inventories many of which contain Roman imports and a series of artefacts of great value in refining the chronology of the Roman Period (K. Godłowski 1959a; 1970b; 1977, p. 209–230, fig. 8; 1981; 1982; 1994).

The cemetery continued in use over the entire period of development of the people of Przeworsk Culture in the basin of the Liswarta (M. Gedl, B. Ginter, K. Godłowski 1971, p. 71–117; K. Godłowski 1980b, p. 131–166; 1985, p. 86–87, 102, 118–119), i.e., some 300 years, approximately from mid-2nd century until the first decades of the 5th c. AD. To this period, corresponding to 10 generations, we can attribute some 1000 features. Horizontal stratigraphy observed at Opatów (Fig. 2) provided K. Godłowski with basic input for the study of the chronology of the Przeworsk Culture during the Younger and the Late Roman Period and the early stages of the Migration Period; the results of this research have a interregional significance (K. Godłowski 1970b). After analysing grave inventories containing relatively numerous chronologically sensitive metal objects Godłowski distinguished five phases of the cemetery (K. Godłowski 1962a; 1970b, p. 15–16, fig. 5, 6; M. Gedl,

B. Ginter, K. Godłowski 1971, p. 74–98, fig. 84, 85). A more recent analysis of all the materials from Opatów has revealed that the majority of burials belong in the category of poorly furnished graves. More than once this has made it difficult to determine their chronological position. Nevertheless, using input from detailed examination of selected categories e.g., Samian ware, supported with the most recent insights from analysis of the greatly increased source base, it has been possible to refine the dating of some of the burials.

A new analysis made of the planigraphy of the cemetery at Opatów which took into account all the categories of finds, including pottery (cf. Fig. 6–10, 17), as well as all the different grave forms, helped modify to some extent our understanding of the spatial development of the site and identify zones corresponding to the cemetery's four phases. Phase I corresponds to phase C_{1a}, including the horizon B₂/C₁, phase II – to phase C_{1b}, phase III – to phase C₂, and phase IV – to phases C₃–D, in the system of relative chronology in Central European *Barbaricum*. It was observed that there is some overlapping of zone defined by the occurrence of artefact types distinctive for individual chronological phases and that, on occasion, these zones could not be separated precisely. This makes the attribution of some forms to a specific phase quite difficult. Ultimately it was established that the area of the cemetery was close in its shape to a crescent. Its oldest part is at the centre, from which area the cemetery subsequently spread out east- and southward (Fig. 2).

Archaeological material from this central area is understood to belong in phase I of the cemetery, datable to the early stage of the Younger Roman Period, i.e., phase C_{1a}, including its distinctive horizon B₂/C₁. In the new system, phase I corresponds to phase I and phase II of K. Godłowski (1970b). Forms associated with this phase include numerous fibulae represented by a wide selection of types, both forms documenting continuity of earlier stylistic traditions of the Early Roman

Period (fibulae Almgren group II, IV and V; Fig. 6) and forms typical for the Younger Roman Period (fibulae A. VI and A. VII; Fig. 7). Weapons are relatively numerous and include metal elements of shields and metal points from pole weapons. Other notable forms include a shield boss – late variant of shield bosses with a blunt spike and a relatively low collar, a shield boss with what is known as a pseudo-spike, a late conical shield boss with a high collar (K. Godłowski 1959a, p. 216–217, fig. 51a:1), and also, a U-shaped shield grip with an not clearly defined fan-shaped rivet plate. Roman imports are represented by fragments of bronze and glass vessels (K. Godłowski 1959a, p. 199, 265, fig. 28:1.2; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, p. 463, fig. 12, 13:1a.b), glass counters (R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2000) and fragments of Samian ware (Fig. 8). Phase B₂/C₁ is apparent at Opatów in inventories of female graves (cf. K. Godłowski 1982, p. 64, fig. 5). On just two occasions the lingering of forms characteristic for the Early Roman Period was observed, in graves with ‘male’ furnishings, which chronologically belong to the beginning of the Younger Roman Period. The presence of these early forms may be explained by the advanced age at death of the buried individuals.

To the east and west of the central area of the cemetery it is possible to identify a zone with grave inventories containing forms characteristic for the later segment of the Younger Roman Period, attributed to phase II of the cemetery, which corresponds to most of the phase III of K. Godłowski (1970b), and to phase C_{1b}. Small finds include numerous fibulae, Almgren group VI, weapons, e.g., swords type Folkelslunda-Zaspy of M. Biborski (2 specimens, graves 722 and 736; M. Biborski 1978, p. 53; J. Ilkjær 1990, p. 375, no. 526, 527), and Samian ware, mainly from Westerndorf and from Pfaffenhofen, forming a visible concentration (cf. Fig. 8) to the east of the central area of the cemetery (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, fig. 11). It is especially noteworthy that immediately to the north of the graves with Samian ware there is an observable concentration of finds with an evidently later chronological position (Fig. 2), presumably, attributable to the final phase of the Roman Period (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, fig. 3; 2010a, fig. 2).

Moving even more to the east and south-west we come to an area which may be defined as zone III of the cemetery, synchronized with the late phase of the Late Roman Period, i.e., phase C₂. This corresponds partly to phases III and IV of K. Godłowski (1970b). This part of the cemetery yielded items of weaponry such as a sword type Nydam-Kragehul (grave 289; M. Biborski 1978, p. 89, 156, fig. 44c; M. Biborski, J. Ilkjær 2006, p. 376), shield bosses with a hemispherical-domed top and a low waisted collar (graves 289 and 1187; cf. K. Godłowski 1992, p. 84; 1995), shield grips with short rivet plates, points from pole weapons type XV, and in particular, type XX and XXII of P. Kaczanowski (1995). There were no finds of spurs but a few finds of shears. There were good many finds of melted glass vessels and some glass counters.

The area on the south-western and eastern margin of the cemetery represents its final phase IV – synchronized with phases C₃–D in relative chronology. It corresponds to phase V of K. Godłowski (1970b). Distinctive forms include buckles with a thickened oval frame, group H of R. Madyda-Legutko (1987), turning knives and elements of a lathe (grave 945; M. Biborski, P. Kaczanowski 2001a, p. 79, fig. 14a–f), a bipartite ring horse-bit (above grave 459; K. Godłowski 1964a, p. 146, fig. 2:1), a drinking horn terminal, group F type 2 of J. Andrzejowski (K. Godłowski 1960a, p. 36, pl. II:1; J. Andrzejowski 1991, p. 40, 89), and also, an awl, type Dresden-Dobritz/Żerniki Wielkie (cf. J. Schuster 2011). Weapons are represented by a handful of spear/lance points, type XVI, XXII of P. Kaczanowski, arrowheads (graves 957 and 987) and a shield grip with short and narrow rivet plates and a spur with rivets at heel band terminals (grave 322), type H of J. Ginalski, i.e., type Leuna variant D of U. Giesler (K. Godłowski 1962a, p. 300, pl. III:1; U. Giesler 1978; J. Ginalski 1991, p. 70, fig. 17:1). Also found in this

zone are numerous fragments of partly melted glass vessels.

Although the cemetery at Opatów continued in use into the early phase of the Migration Period this chronological segment is represented by only a small number of forms associated with stadium D. Some of them are not represented at all, e.g. metalwork decorated with stamp-impressed concentric rings and rosettes, characteristic for Untereisenbrunn style, or fibulae type Prag. Nevertheless, settlement in the micro-region on the Liswarta R. apparently continued for some time, as documented by material from the nearby cemetery at Mokra (cf. M. Biborski 2010, with collected literature).

Significant results came from an analysis of the sizable pottery series secured at Opatów, both hand-built and wheel-made (cf. Fig. 9). It was found, e.g., that hand-built vessels with a black smoothed surface continued in use without interruption until the early phase of the Migration Period (cf. Fig. 17); this agrees with the results from the study of the pottery series from the Przeworsk Culture settlement at Jakuszowice (cf. J. Rodzińska-Nowak 2006b, p. 177–178). Moreover, many forms of hand-built vessels have to be recognised as long-lived: vessels with a biconical profile (group II), S-profiled jars (group V) and small basins with a rounded or a recessed base (group VI). Moreover, analysis of pottery styles revealed that the community using the cemetery could have arrived to the basin of the Liswarta from Silesia or Greater Poland, as the hand-built vessels and some features of their decoration, documented in the necropolis at Opatów find the greatest number of analogies in grave-fields discovered in the two regions (cf. K. Godłowski 1980b, p. 150). The first wheel-made vessels are recorded at Opatów during its oldest phase, in grave assemblages dated by fibulae A.II and A.V (cf. Fig. 6, 10) to phase B₂/C₁ (graves 745 and 808). This confirms the validity of the view on the relatively early appearance of wheel-made vessels in inventories of Przeworsk Culture (cf. K. Godłowski 1977, p. 177–182; H. Dobrzańska 1982, p. 90; 1990, p. 110; J. Rodzińska-Nowak 2006b, p. 180; 2010, p. 73). Vessels made using this method are present in all zones of the cemetery at Opatów, but their number visibly increases with each chronological stadium.

In the cemetery at Opatów it is possible to grasp the changes taking place in the funerary rite over the entire period of its use (Fig. 3–5, 13–16; cf. K. Godłowski 1969e; 1981; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2003; 2005; 2007; 2010a; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007). During phase I, i.e., on the turn of the Early and the Younger Roman Period, urned burial was the dominant form. During phase II, which corresponds broadly to phase C_{1b}, the number of urned graves becomes smaller and, with time, they are noted only sporadically (cf. Fig. 3; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 264; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 269). Analogical changes in the frequency of occurrence of urned graves are observed at this time on most of the territory of Przeworsk Culture (cf. K. Godłowski 1969c, p. 118; 1981, p. 116–117). In the cemetery at Opatów the dominant form throughout is urned burial described as ‘pure’, as opposed to urned burial with the remains of the cremation pyre (J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 270). In one notable case an urned burial dated to phase C_{1b} was found under a presumed barrow mound (grave 1229; Fig. 2, 14). This grave was discovered at a considerable distance of c. 15 m from other features dated to the early segment of the Younger Roman Period, forming a concentration in this part of the cemetery (J. Zagórska-Telega 2000, 314; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2010a, 452–453, Abb.3). Another form of burial documented for the whole duration of the cemetery at Opatów was deposition of cremations in an organic container. Similar burials continued to be deposited without interruption until the time the cemetery went out of use. In this group, similarly as in case of urned graves, the dominant form is ‘pure’ burial (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 265; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 269). A new form noted during phase C_{1a} are

burials established on the site of cremation. One of its variants is burial known in literature as *bustum* – where the pyre is constructed over the grave pit – widespread in the Roman provinces (Fig. 5). The cremation is deposited in an urn placed inside a relatively large pit (e.g. feature 601, 603-606-608, 631). The fill of such pits includes layers of burning and abundant charcoal fragments (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, p. 339–340; 2007, p. 265, fig. 2; 2010a, p. 453; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 269–270). Another distinctive form of feature associated with cremation *in situ* recorded at Opatów are ditch features (Fig. 13), known mostly from other sites in the Liswarta basin, e.g., Żabieniec, Rybno and Mokra (K. Godłowski 1964a; 1965a; 1966a; 1969a; 1981, p. 117, fig. 28; Z. Małek 2003; M. Biborski 2010, with earlier literature), and described in literature as ditch features, type Żabieniec. The cemetery at Opatów yielded both ‘classic’ rectangular ditch features as well as features with a more irregular outline and linear ditches. All the ditch features discovered at Opatów belong in phase C₂ and phase C₃–D (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, p. 333–334; 2007, p. 267; 2010a, fig. 5; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 269). Still another characteristic feature at Opatów, noted for the first time in phase C_{1a}, are cremation patches (‘layered features’, Fig. 15), with an irregular outline, of a substantial depth, which usually cover an area of several m² and represent the remains of a single cremation *in situ* (e.g. feature 1216). The presence of cremation patches is confirmed in all the phases of the cemetery (cf. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002, p. 333–334; 2007, p. 265–267, fig. 3; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 269). Also found at Opatów are cremation patches, 10–20 cm in thickness, which contain a great amount of charcoal, burnt earth, burnt ceramics and fragments of metal, bone and glass objects, as well as burnt human bones, spread out over an area of several to a dozen-odd square metres. The lower levels in the cremation patches included earth which had been burnt *in situ*. The layered features have yielded bones belonging to several individuals. Large cremation patches are assigned to its phase IV, synchronized with phases C₃–D. They were recorded at the opposite, south-western and eastern ends of the cemetery (e.g. feature 439-441, 449-454). The cremation patches are interpreted as the site of repeated cremation, made on the surface of the ground, from which – presumably – only a portion of the bone remains and grave goods was removed to be buried at some distance from the site of the cremation. This is confirmed by the presence in the graves attributed to the final stages of the cemetery at Opatów of a very small quantity of cremated bones (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007, p. 267, fig. 3). One more form identified at Opatów are large sunken features which presumably represent the fire-spots (Germ. *Ustrine*) and traces

of hearths, of small size, presumably associated with poorly understood ritual practices undertaken within the cemetery. The distribution of these features (Fig. 16) suggests that each one was associated with its individual group of graves (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2007, fig. 4; 2010a, p. 456, fig. 6).

The results of observations made in the cemetery at Opatów indicate that changes in the funerary cremation rite observed in Przeworsk Culture during the Early and Late Roman Period did not have the nature of an evolution, i.e., there was no simple temporal sequence: urned burial – pit burial – cremation patch (cf. K. Godłowski 1981). Changes started still at the onset of the Younger Roman Period, possibly even during late phase B₂ (cf. M. Cieślak-Kopyt 1994; K. Garbacz 2000). At Opatów even during phase I there is evidence, next to urned and pit graves, of graves of type *bustum* and small-sized cremation patches associated with single cremations *in situ*. With time these processes intensify and, apparently, features associated with repeated cremation *in situ*, come into use (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2002; 2003; 2007; 2010a; J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2007).

The grave inventories investigated at Opatów vary widely as to the wealth of their furnishings (cf. Fig. 12, 18, 19, 20, 21). In the light of the criteria accepted in literature most of these burials have modest or poor furnishings (cf. K. Czarnecka 1990). All the same, graves which may be considered as richly furnished are present in all the phases that the cemetery at Opatów was in use. Their largest number is noted during phase I and this is consistent with the general tendency as regards the tradition of grave furnishing observed in Przeworsk Culture on the turn of the Early and Younger Roman Period (K. Godłowski 1969e, p. 128–130; 1981; K. Czarnecka 1990; R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2005, p. 183).

The recent extensive study of the archaeological material from the Przeworsk Culture cemetery at Opatów furnished new data on various aspects of culture of the community using this site. The dating of many categories of finds could be refined our understanding of the spatial development of the cemetery was improved. New insight was gained on the character of changes in the funerary tradition taking place within the Przeworsk Culture environment during the Younger and Late Roman Period and early phase of the Migration. Moreover, we obtained evidence on the biological condition of the community using the cemetery at Opatów and identified the main areas with which these people were in some form of contact. This data represents valuable source for continued research, both on a micro-regional scale as well as focused on issues pertinent for Central European *Barbaricum* at large.

tłum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr ...”, Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArch	– „Sovetskaâ Arheologia” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2011. Wydanie I. Nakład 500 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa